

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Ramazanov Ceyhun Şair oğlu

(MAGİSTRANTIN A.S.A.)

“Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində sertifikatlaşdırmanın”
rolu» mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı 060401- Dünya iqtisadiyyatı

İxtisasın şifri və adı Gömrük işinin təşkili

Elmi rəhbər Magistr proqramının rəhbəri

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad) A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

Dos. M.M.Məmmədli i.e.n.M.M.Aslanova

Kafedra müdiri prof.A.Ş.Şəkərəliyev

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

BAKI - 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

İFƏSİL. Xarici ticarət əlaqələrinin mənimsənilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları.

1.1 Milli iqtisadiyyatın inkişafında xarici ticarət əlaqələrinin pay və onun formalaşmasına təsir edən amillər.

1.2 Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf mərhələləri və meylləri

II FƏSİL. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin müasir vəziyyətinin təhlili və onun qiymətləndirilməsi

2.1. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri və problemləri

2.2. Xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi üzrə dünya təcrübəsi

III FƏSİL. Beynəlxalq ticarətdə malların sertifikatlaşdırılması prosesi və malların keyfiyyət göstəricisində onun rolu

3.1 Malların sertifikatlaşdırılması

3.2 Azərbaycanda malların ixrac olunması üçün tələb olunan sertifikatlar

3.3 Beynəlxalq ticarətdə malların keyfiyyətinin yüksədilməsində sertifikatlaşdırmanın rolu

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dünya dövlətlərinin əsrlər boyu bir-birilə iqtisadi əlaqələr yaratmaq üçün istifadə etdiyi ən çevik, ənənəvi mexanizm xarici ticarətdir. Bu əlaqə formasının obyektiv zəruriliyi iqtisadi resursların dünya ölkələri arasında qeyri – bərabər bölgüsü, istehsal prosesinin səmərəli təşkili üçün istehsal resurslarının və ya texnologiyanın kombinasiyasının zəruriliyi, xarici ticarətin milli resursların beynəlxalq mobilliyinin əvəzləyicisi kimi çıxış etməsi və s. kimi amillərlə izah edilir.

Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma proseslərinin daha da sürətlənməsi ölkələrin beynəlxalq iqtisadi ixtisaslaşmada aktiv iştirakını zəruri etmişdir. Dünya təsərrüfat sisteminin müasir inkişafı beynəlxalq ticarətin daha da genişləndirilməsi və inkişafını, onun liberallaşdırılması, dinamik şəkildə ticarət-iqtisadi əlaqələrin ildən-ildə həm coğrafi, həm də əmtəə strukturu baxımından dəyişilməsini özündə təcəssüm etdirir.

Ölkənin qlobal iqtisadi məkanda tutduğu mövqeyinin xarici ticarətin inkişaf səviyyəsindən, xüsusiyyətlərindən daha çox asılı olması xarici ticarətin ölkə iqtisadiyyatının ən vacib ünsürü kimi öyrənilməsini labüd edir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının da xarici ticarətinin inkişaf səviyyəsindən, onun beynəlxalq ticarətdə tutduğu mövqeyinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Keyfiyyət çoxsaylı xüsusiyyətləri özündə əks etdirən mürəkkəb və universal bir kateqoriya kimi uzun bir keçmişə malikdir. Keyfiyyətli məhsul istehsal etmə istiqamətində atılan ilk addımlar əvvəllər buraxılan məhsulun sadəcə olaraq yoxlanılmasından ibarət idi. Burada görülən iş, istehsala nəzarət edib xətalara müəyyən etmək, müştəriyə zərərli məhsulların satılmasının qarşısını almağa yönəlmişdi.

XX əsrin sonunda dövlət müstəqilliyi əldə etmiş Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüququn tam səlahiyyətli üzvü kimi beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində daxil olmağı və xarici ölkələrlə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin yaradılmasını və bu əlaqələrin inkişafını ali məqsəd kimi qarşıya qoysa da onun beynəlxalq əmək

bölgüsündə layiqli yer tutması bir sıra problemlərin kompleks həllini tələb edir. Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi sistemə etibarlı tərəfdaş kimi inteqrasiyası onun xarici iqtisadi strategiyasının optimal parametrlərinin təyin edilməsini, bu strategiyanın ölkənin sosial, siyasi, milli inkişaf proqramları ilə düzgün əlaqələndirilməsini ön plana çəkir. Buna görə də Respublikanın xarici ticarətinin xüsusiyyətlərinin dərinlən öyrənilməsi, bu sahədə problemlərin aşkara çıxarılması, inkişaf meyillərinin düzgün qiymətləndirilməsi respublikanın xarici iqtisadi strategiyasının daha optimal işlənməsinə gətirə bilər.

Hazırkı şəraitdə liberallaşma dünya ticarətinin inkişafı qanunauyğunluğunun əsas meyli kimi nəzərdən keçirilir. Texnoloji yeniliklər qloballaşmanı zəruri edirsə, liberallaşma onun reallaşdırılması üçün imkanlar yaradır.

Hazırda respublikamızın qarşısında dünya dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmaq, dünya bazarına çıxmaq və onun perspektivdə fəal subyektinə və iştirakçısına çevrilmək, müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin imkanlarından daha geniş və səmərəli istifadə etmək kimi mühüm vəzifələr durur. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminin qloballaşması şəraitində, hər şeydən öncə, iqtisadi əlaqələrin düzgün qurulması, idarə edilməsi və tənzimlənməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Məhz bu əsasda respublikamızın dünya birliyi sistemində iqtisadi nüfuzunu yüksəltmək, xarici iqtisadi fəaliyyəti milli vənafezlərlə əlaqələndirmək, ölkənin ixrac-idxal potensialından düzgün istifadə etmək, respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyini qorumaq və təmin etmək, uzunmüddətli, dayanıqlı və davamlı xarici iqtisadi siyasəti formalaşdırmaq və həyata keçirmək mümkündür. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi həmçinin, XIƏ-nin tənzimlənməsi sahəsində, xüsusilə xarici ticarət əlaqələri sistemində dünya ölkələri bu istiqamətdə əhəmiyyətli nəticələr əldə etmiş bazar iqtisadiyyatına keçən ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və onlardan Azərbaycanın real şəraitinə uyğun olaraq istifadə edilməsi olduqca vacibdir. Bütün bu məsələlərin əhəmiyyəti Azərbaycanın son illərdə AvroAtlantika məkanına fəal surətdə inteqrasiya olunduğu və onun ÜTT-yə üzv olması kimi strateji vəzifələrin yerinə yetirildiyi bir

şəraitdə daha da artır və onun dünya təcrübəsinə əsaslanaraq təkmilləşdirilməsi zərurəti ən aktual məsələlərdən biri kimi gündəmə gəlir.

Hazırkı şəraitdə dövlətin həyata keçirmiş olduğu xarici ticarət siyasəti hər bir sivil ölkədə olduğu kimi respublikamızın iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənmə sistemində də əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edir və respublika rəhbərliyi bu istiqamətdə son illərdə təqdirəlayiq tədbirlər və islahatlar aparır və bu işlər bu gün də davam etdirilir. Məhz, bu islahatların nəticəsində respublikamızda son illərdə əhəmiyyətli iqtisadi artıma və onunla bağlı iqtisadi inkişafın dayanıqlı və davamlı olmasına nail olunmuş, respublikamızın dünya birliyinə daha möhkəm əsaslarla inteqrasiya olunması üçün real imkanlar və şərait yaranmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda xarici ticarət əlaqələrinin tarixi çox uzaq keçmişlərə- Böyük İpək Yolu dövrünə təsadüf edir. Belə ki, yalnız 1990-cı illərdə elmi əsaslarla respublikanın xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi sistemi formalaşmağa başlamışdır. Belə ki, bu sistemin demək olar ki, dünya təcrübəsinə və standartlarına uyğun olan normativ-hüquqi əsasları, maddi-texniki bazası yaradılmış, xarici ticarət siyasətinin əsas funksional vəzifələri və fəaliyyət mexanizmləri müəyyən edilmişdir ki, bunlara da ilk növbədə daxili bazarın xarici rəqabətin dağıdıcı təsirindən qorunması, ixrac istehsal sahələrinin inkişafının stimullaşdırılması, idxal əvəzləyici istehsal sahələrinin yaradılması və ölkədə səmərəli ticarət siyasətinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi kimi vəzifələr aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda respublikanın xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi sahəsində görüləsi işlər və problemlər hələ kifayət qədərdir və bunlar (ticarət əlaqələrinin prioritetləri, ÜTT ilə qarşılıqlı faydalı əlaqələrin formalaşması) həm gömrük-tarif, həm də qeyri-tarif tənzimlənmə sistemində aiddir. Bu problemləri əvvəlcədən çox uzaqgörənliklə müəyyən etmiş prezidentimiz İlham Əliyev göstərir ki, “Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti həm ikitərəfli formada , həm də beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində çox uğurludur, düşünülmüş siyasətdir. Bizim strateji xəttimiz və bu xəttə sadıq. Son illər ərzində aparılan işlər onu göstərir ki, Azərbaycanın dünyadakı mövqeləri daha da möhkəmlənir”.

Bu baxımdan Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi və onun təkmilləşdirilməsi məsələsinin beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla mövcud vəziyyətinin dərin elmi təhlili vacibdir. Məhz bütün bunlar respublikada xarici ticarət əlaqələrində ticarət sistemi qarşısında duran problemlərin aradan qaldırılmasına, respublikada çtvik və işləm ticarət siyasətinin reallaşmasına imkan yaradır. Ona görə də müasir şəraitdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması xüsusilə aktualıq kəsb edir və mühüm nəzəri-metodoloji və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın məqsədi. Dissertasiya işində əsas məqsəd müasir şəraitdə Beynəlxalq ticarətdə malların keyfiyyəti və sertifikatlaşdırılmasını tədqiq edərək onların əsas xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, bu prosesin tənzimlənməsi yollarını öyrənmək, bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici ticarət əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsi sisteminin nəzəri konseptual əsaslarını araşdırmaq və dünya ölkələrinin bu sahədə mövcud təcrübəsinə istinad etməklə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənmə sisteminin formalaşdırma xüsusiyyətlərini və problemlərini müəyyən etmək və bu sistemin təkmilləşdirilməsi istiqamətində konkret təkliflər və tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir. Tədqiqatın gedişində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarını tədqiq etmək və müasir-alternativ konsepsiyaları araşdırmaq;
- xarici ticarət əlaqələrinin formalaşması və tənzimlənməsi sisteminin müəyyənləşdirilməsi;
- ölkənin xarici iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində xarici ticarətin tənzimlənməsinin metod və mexanizmlərini formalaşdırmaq və bu istiqamətdə dövlətin rolunun, o cümlədən xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsinin prioritetlərini müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələri və onun hüquqi-normativ əsaslarını sistemli tədqiq etmək;

- xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf mərhələlərini, meyllərini müəyyən etmək, ölkənin xarici ticarət tərəfdaşlarının respublikanın xarici ticarət döviyyəsinə yerini və rolunu müəyyənləşdirmək, ölkənin xarici ticarət strategiyasının formalaşması istiqamətində mövcud xarici ticarət siyasətinin prioritetlərini tədqiq etmək;
- xarici ticarət əlaqələrinin ölkənin makroiqtisadi inkişafında oynadığı rolu aydınlaşdırmaq, idxal-ixrac əməliyyatlarının inkişaf dinamikası və səmərəliliyini tədqiq etmək və bu istiqamətdə başqa ölkələrlə müqayisəli təhlillər aparmaq, sertifikatlaşmanın aparılmasını elmi cəhətdən əsaslandırmaq;
- Azərbaycanın DTT ilə qarşılıqlı əlaqələrinin müasir vəziyyətini araşdırmaq və xarici ticarətin tənzimlənməsinin problemlərinin həlli istiqamətində bu beynəlxalq təşkilatın imkanlarından istifadə imkanlarını araşdırmaq, rüspublikamızın sözügedən təşkilata tam bərabər hüquqlu üzv seçilməsinin mərhələlərini araşdırmaq;
- DTT-yə üzvlük ərəfəsində idxal və ixrac siyasətlərinin təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsi və onun əsas mal qrupları üzrə qiymətləndirilməsinin müəyyən edilməsi;
- Xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin istiqamətlərini müəyyən etmək və s.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji bazasını xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsinin klassik, neoklassik və müasir nəzəriyyələri, xarici və ölkə iqtisadçılarının əsərləri, onların konseptual baxışları və metodoloji yanaşmaları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, Milli Məclis tərəfindən qəbul olunmuş qanun və normativ aktlar, eləcə də , digər rəsmi sənədlər təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetini bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin nəzəri metodoloji və praktiki məsələlərinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakı müddəalardan ibarətdir:

- xarici ticarət əlaqələrinin nəzəri-metodoloji əsasları, forma və prinsipləri araşdırılmış, onun inkişafının mərhələləri və meylləri qloballaşma şəraitində xarici ticarət əlaqələrinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafında rolu və əhəmiyyəti tədqiq olunmuşdur;
- xarici ticarət əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsinin prinsip, forma və metodları, bazar özünü-tənzimləmə mexanizminin ticarət əlaqələrinin inkişafına təsiri müəyyən edilmişdir;
- sertifikatlaşdırmanın aparılmasının elmi cəhətdən əsaslandırılması qaydaları müəyyən edilmişdir;
- xarici ticarət əlaqələri sahəsində xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə edərək, respublikamızın yerli xüsusiyyətləri və problemləri nəzərə alınmaqla müvafiq ticarət əlaqələrinin tətbiq imkanları tədqiq edilmişdir;
- Respublikanın xarici ticarət siyasəti, onun strateji əsasları, onun normativ-hüquqi əsasları hərtərəfli təhlil edilərək beynəlxalq norma və prosedurlara əməl edilməsi şərtləri aşkara çıxarılmışdır;
- Respublikada xarici ticarət əlaqələrinin müasir vəziyyəti təhlil edilərək, mövcud potensial imkanlar aşkar edilmiş və onun inkişafının əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir;
- Müasir şəraitdə ixrac və idxalın həcmünün strukturunun inkişaf dinamikası və coğrafiyası hərtərəfli təhlil olunmuş, bu istiqamətdə mövcud olan problemlər və çatışmamazlıqlar müəyyən edilmiş, ixracın monostrukturluğunun aradan qaldırılması və sahəvi diversifikasiyasının genişləndirilməsi üçün konkret təkliflər işlənib hazırlanmışdır;
- Xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi məsələsi tədqiq edilmişdir.

I FƏSİL. XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN MƏNİMSƏNİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODQLOJİ ƏSASLARI.

1.1 Milli iqtisadiyyatın inkişafında xarici ticarət əlaqələrinin pay və onun formalaşmasına təsir edən amillər.

Xarici ticarət anlayışı ölkənin başqa ölkələr ilə əmtənin dəyərinin ödənilməsi şərti ilə mübadiləsinin, o cümlədən ölkəyə daxil olmasını (idxal) və ölkədən çıxarılmasını (ixrac) ifadə edir.

Dünya iqtisadçılarının hesablamalara əsaslanaraq hazırda dünyada beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ümumi həcmnin 80%-dən çoxunun beynəlxalq ticarətin payına düşməsinə təsdiqləyirlər. Belə ki, məşhur amerika iqtisadçısı Ceffri Saks göstərir ki, «Hər hansı bir ölkənin iqtisadi nailiyyəti onun xarici ticarətinə əsaslanır. Dünya iqtisadi sistemindən təcrid olunmuş sağlam iqtisadiyyat qurmaq hələ heç bir ölkəyə nəsisə olmamışdır».

Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin ilkin forması olan xarici ticarət əməyin beynəlxalq bölgüsünün təsiri altında yaranmışdır. Bu bölgü ayrı-ayrı ölkələrdə istehsal edilən məhsulların mübadiləsinə, dəyişdirilməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, istənilən ölkənin iqtisadiyyatı üçün xarici ticarət mühüm rol oynayır.

Xarici ticarət bütün ölkələr üçün ictimai gəlir mənbəyi olub iqtisadi inkişaf, artım üçün əlavə imkanlar yaradır. Xarici ticarət ölkələr arasında müəyyən asılılıq yaradır. Hər bir ölkə xarici əmtəə və xidmətləri öz ölkə əhalisinin tələbatını ödəmək üçün alır.

Beynəlxalq ticarət əmək məhsullarının (əmtəə, xidmət, intellektual mülkiyyət obyektləri) dünya ölkələri arasındakı beynəlxalq mübadiləsidir. Beynəlxalq ticarət beynəlxalq əmtəə-pul münasibətləri sahəsi, dünyanın bütün ölkələrinin xarici ticarətinin məcmusu, toplusudur. Beynəlxalq ticarət iki qarşı-qarşıya gələni prosesdən -ixrac və idxaldan ibarətdir. Beynəlxalq ticarətin əsas iştirakçıları xarici ticarət müəssisələri, dövlətlər, ölkələr qrupları, eiaə də fiziki şəxslərdir. Onlar ixracatçılar və idxalatçılar adlandırılır.

Beynəlxalq ticarət çoxşaxəli fəaliyyətdir. Beynəlxalq ticarət alqı-satqıya çıxarılan əmtəələrin xüsusiyyətlərinə görə, yaxud əmtəə üzrə ixtisaslaşma meyarı

əsasmda təsnif edilir. İqtisadiyyata dair elmi tədqiqat işlərində müxtəlif təsnifatlara rast gəlmək mümkündür. Belə təsnifatlarda beynəlxalq ticarətin fərqli növləri öz əksini tapır. Məsələn, iqtisadi ədəbiyyatda qeydə alman təsniflərin birində dörd növ fərqləndirilir: 1) hazır məhsullar üzrə xarici ticarət; 2) maşın və avadanlıqlar üzrə xarici ticarət; 3) xammal üzrə xarici ticarət; 4) xidmətlər üzrə xarici ticarət.

İdxal-ixrac əməliyyatlarının növündən asılı olaraq beynəlxalq ticarətin aşağıdakı qruplara ayıra bilərik: 1) hazır məhsulların ixracı və idxalı; 2) xammal formasında əmtəə və yarımfabrikatların sonrakı emal məqsədi ilə ölkədən çıxarılması və emal edildikdən sonra yenidən ölkəyə gətirilməsi; 3) əmtəəm müvəqqəti idxalı və ixrac (əmtəə beynəlxalq müsabiqələrdə, sərgilərdə təqdimat mərasimlərində nümayiş etdirilmək üçün ölkədən çıxarılır və bu tədbirlərdən sonra yenidən ölkəyə gətirilir); 4) reeksport və reimport; 5) bir beynəlxalq transmilli kompaniyaya aid əmtəənin' ixracı və idxalı; 6) qarşılıqlı kompensasiya ticarəti; 7) valyutasız əmtəə mübadiləsi sövdələşməsi (əmtəənin haqqının ödənilməsi natural formada başqa əmtəələrlə aparılır); 8) pul əsaslı ticarət kompensasiya sövdələşməsi; 9) sənaye kompensasiya sövdələşməsi.

Beynəlxalq ticarətin əmtəə strukturunun təhlili zamanı standart beynəlxalq ticarət təsnifatı (SBTT) nomenklaturası tətbiq olunur. SBTT on əmtəə qrupunu əhatə edir. Bu on qrup üç bölmədə birləşdirilir: ərzaq, yanacaq və xammal; hazır məhsullar və yarımfabrikatlar; digər məmulatlar. Qeyd etmək lazımdır ki, 1960-cı ildən başlayaraq dünya ixracının əmtəə strukturu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. İxracda xammal, yanacaq və ərzağın payı azalmış, hazır məhsulların, yarımfabrikatların, eiacə də digər əmtəələrin payı artmışdır. beynəlxalq ticarət bazarma ixrac sahəsində fəal qoşulmaq ixracatda payı artmış əmtəə və xidmətlərin istehsalma diqqət artırılmasını şərtləndirir. Lakin bu istiqamətdə əsaslı uğurların qazanılmasının özünəməxsus çətinlikləri vardır. Məsələn, hazır məhsul və yarımfabrikatların ixracı maşın və avadanlıqların yeni modifikasiyalarının yaranması iie səciyyəlidir. Lakin belə maşın və avadanlıqların məhdud sayda ölkələrdə istehsalı, bunun nəticəsində həmin ölkələrin bu əmtəənin əsas ixracatçısına çevrilməsi meyli aşkar hiss olunur. Təbii ki, belə ixracatçılar sırasına

qoşulmaq obyektiv səbəblərdən olduqca çətin məsələdir. Digər hazır məhsullar sırasında çuqunun və poladın kimya sənayesi və tekstil məhsullarının, ixracatında artım müşahidə olunur. Göstərilən məhsulların hər birinin istehsalı müəyyən ehtiyat və imkanların mövcudluğunu tələb

Beynəlxalq və xarici ticarətin qiymətləndirilməsi üçün iqtisadi ədəbiyyatda aşağıdakı göstəricilər qrupundan istifadə olunur: 1) əmtəə dövriyyəsi - müəyyən dövr üçün cari qiymətlərlə ixrac və idxalın dəyər həcmi; 2) əmtəə strukturu - dünya ixrac strukturunda müxtəlif əmtəə qruplarının nisbəti; 3) coğrafi struktur - qitə, region, dünyanın müəyyən hissəsindən asılı olaraq dünya ticarətinin strukturu.

Dünya ticarətinin çoxəsrlik tarixinin olması, bu sahədə xeyli sayda müxtəlif yönlü araşdırma və tədqiqatların aparılması xarici ticarətdə iştirak edən ölkələrə bu ticarətin nəzərəcarpacaq dərəcədə gəlir qazandırmasından irəli gəlir. Belə tədqiqatlar zaman keçdikcə müəyyən konkret nəzəriyyələr çərçivəsində qruplaşdırılmışdır. Beynəlxalq ticarətin ümumi nəzəriyyəsi xarici ticarətdən alınan gəlirin əsasında noyın dayanması, eiacə də xarici ticarətin istiqamətlərinin pəyın əsasında müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Beynəlxalq ticarətin aşağıdakı əsas nəzəriyyələri fərqləndirilir: 1) beynəlxalq ticarətin klassik nəzəriyyəsi; 2) beynəlxalq ticarətin neoklassik nəzəriyyəsi; 3) Hekşer-Olin modeli; 4) Samuelson və Stolper konsepsiyası; 5) Leontyev paradoksu; 6) Vernon və Kindelberq nəzəriyyəsi; 7) Maykl Porterin rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsi və s.

İqtisadçılar beb bir qənaətə gəlmişlər ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənziqlənməsinin nəzəri, metodoloji və praktiki problemləri həmişə iqtisad elminin diqqət mərkəzində olmuşdur. Dünyanın ən görkəmli iqtisadçuları bu problemlərin həlli ilə bağlı öz münasibətlərini bildirmiş və müxtəlif fikirləri əsaslandırmağa çalışmışlar. Tarixi təkamül prosesində bu fikirlər iki istiqamətdə inkişaf etmişdir: fritrederçilik (azad ticarət) və proteksionizm (himayəçilik).

Azad ticarət tərəfdarları (A.Smit, D.Rikardo, C.S.Mill, J.B.Sey, P.Sarmelson, V.Stolper və s.) fikirlərini belə əsaslandırırlar ki. maneəsiz həyata keçirilən xarici iqtisadi fəaliyyət «təbii seçmə» əsasında qarşılıqlı

faydalı beynəlxalq əmək bölgüsünə kömək edir, bütün ölkələrin real milli məhsulunu potensial olaraq xeyli artırır və bütün Yer kürəsində həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərə qədər xarici ticarət siyasətinin əsas forması kimi proteksionizm çıxış edirdi. Azad ticarət siyasəti yalnız bəzi hallarda tətbiq edilirdi. Onu da göstərmək lazımdır ki, proteksionizm xarici ticarət siyasətinin bir forması olmaq etibarını öz təkamül prosesində üç mərhələdən keçmişdir:

- “Azad” rəqabət dövrü;
- İnhisar dövrü;
- Müasir dövr;

Azad rəqabət dövründə təsdiq edilən proteksionizm bir qayda olaraq, zəif inkişaf etmiş yaxud rəqabətqabiliyyətli olmayan sahəsinin xarici rəqabətdən qorunmasına yönəldilirdi. İri inhisarların meydana çıxması ilə (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri) əlaqədar olaraq proteksionizm siyasətində keyfiyyətə yeni istiqamət formalaşmağa başladı. Başqa sözlə xarici ticarət siyasətində yeridilən himayədarlığın obyektinə dəyişdi. Yəni, artıq geri qalmış sahələrin deyil inkişaf etmiş və daha çox inhisarlaşmış fəaliyyət sferasının mühafizə həyata keçirilməyə başladı. Göstərilən yönümlü siyasətdə əsas məqsəd ondan ibarət idi ki, güclü himayə altında olan sahələrinin vasitəsilə daxili bazardan yüksək qiymətlərin tətbiqi hesabına inhisarçı gəlir əldə etmək və buna əsaslanmaqla dempinqdən yararlanmaq vasitəsi ilə xarici bazarlardan rəqibləri sıxışdırıb çıxarmaq! Məhz bununla əlaqədar olaraq, bir sıra tədqiqatçılar qeyd edilən səpgili siyasəti təcavüzkar siyasət yaxud ifrat proteksionizm adlandırmışlar. Təkamül prosesində proteksionizm özünün ilkin yaranma formasından mahiyyətə fərqli istiqamətdə əhatə edən yeni mənə çalarları kəsb etməyə başlamışdır. Belə ki, hal-hazırda proteksionizmin 4 növü mövcuddur:

- Selektiv proteksionizm (bu halda himayədarlıq məzmunu daşıyan ticarət siyasəti ya ayrıca götürülmüş bir ölkəyə, ya da bir məhsula istiqamətləndirilir);
- Saha proteksionizmi (konkret bir sahənin, məsələn, kənd təsərrüfatı sferasının (aqrar proteksionizm) xarici rəqabətdən mühafizə);
- Kollektiv proteksionizm (iqtisad inteqrasiya bloku, yaxud çoxtərəfli müqavilələr əsasında yaradılmış ölkələr birliyi);
- Gizli proteksionizm (daxili iqtisadi siyasət metodlarından istifadə etməklə həyata keçirilir).

Bunlardan hər hansı birinin seçimi isə sırf apesifik səciyyə daşımaqla konkret şəkildə götürülmüş hər hansı bir ölkədə mövcud olan vəziyyətdən birbaşa asılılıqdadır.

Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, xarici ticarət siyasətinin həyata keçirilməsində dövlət tərəfindən ödəmə mexanizminə daxil edilən məhdudiyyətlər də gizli proteksionizm əhatə dairəsinə aiddir.

- İdxal depozitləri;
- Valyuta məhdudiyyətləri;
- Kapitalın daxili və ixracının dövlət tənzimlənməsi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarət siyasətində müxtəlif yönümlü subyektlərin mənafeləri çulğalaşır. Buna görə də, müasir xarici ticarət siyasəti əslində bütövlükdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər kompleksində baş verən proseslərin daxili məntiqinə uyğun şəkildə milli iqtisadi və siyasi amillərin qarşılıqlı təsirindən formalaşan mürəkkəb sistemdir. Dünya iqtisadiyyatında gedən və getdikcə güclənən qloballaşma prosesi genişlənən inteqrasiya prosesləri nəticə etibarilə xarici ticarət siyasətinə son dərəcə güclü təsir göstərmək iqtidarındadır.

Dünya təsərrüfat sistemində yaranmış müasir şərait, xüsusilə, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın yüksələn xətti sürətli inkişafı, ölkələrin qarşılıqlı iqtisadi asılılıqlarının güclənməsi, transmilli korporasiyaların

dünya iqtisadiyyatında rolunun artması, dünya bazannda rəqabətin güclənməsi və s. müxtəlif iqtisadi nəzəriyyələrin xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinə münasibətdə irəli sürdüyü bu və ya digər mülahizələrə diqqətlə və yaradıcı yanaşmanı tələb edir. Belə ki, müasir dövrdə dünya təsərrüfat sistemində baş verən köklü keyfiyyət dəyişiklikləri nəticəsində beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələr mürəkkəb və dinamik bir sistemə çevrilmiş və bu sistemin ayrılıqda hər bir ölkədə milli iqtisadiyyatın inkişafına təsiri də xeyli güclənmişdir. Müasir dövrdə hər hansı bir ölkədə milli iqtisadiyyatın formalaşması və onun dinamik tarazlı inkişafının təmin olunması məqsədyönlü xarici iqtisadi siyasət aparılmasını, başqa sözlə, xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsini nəzərdə tutur.

Bu, zəif inkişaf etmiş və milli iqtisadiyyatını yenidən formalaşdıran **MDB ölkələri üçün** böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müasir şəraitdə inkişaf etməkdə olan zəif, gənc ölkələrin sənayesi onların geridə qalmış əyalət «status»unun saxlanılmasına xidmət edən xarici rəqabətin hücumlarından, o cümlədən dempinq şəraitindən qorunmağa sadəcə olaraq məcburdurlar. Ən azı ona görə ki, hər hansı bir məhsulun istehsalında rəqabət üstünlüyünə nail olmaq üçün müəyyən vaxt lazımdır ki, bunu da azad ticarət mövcud olduğu halda müasir rəqabət şəraitində əldə etmək mümkün deyildir. Azad ticarət tərəfdarlarının məhz proteksionist siyasətin köməyi ilə formalaşma dövrünü keçirərək inkişaf etmiş və dünya bazarında rəqabət üstünlüyü qazanmış sənaye istehsalını artıq yaratmış ölkələr olması da bu fikrin doğruluğunu təsdiqləyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkələrin inzibati-amirliyə əsaslanan, qapalı iqtisadi sistemdən açıq iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar olaraq iqtisad elmi qarşısında bazar münasibətlərinə əsaslanan açıq milli iqtisadiyyatın formalaşması şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin nəzəri, metodoloji və əməli məsələlərinin yenidən işlənməsinin tələb edir.

Hal-hazırda xarici iqtisadi siyasətin islahatının müxtəlif tipləri iqtisadiyyatın «açıqlığının» fərqi səviyyələrinə gətirib çıxarır. Bəzi

islahatlar liberallaşmaya, bəziləri isə ixracatçı və idxalatçılar üçün eyni (neytral) şəraitin yaradılmasına yönəldilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin ticarət rejimi qiymətləndirilərkən onun açıqlığı, şəffaflığı və neftrallığı baxımından fərqləndirilməsi zəruridir.

Ənənəvi olaraq, iqtisadiyyatın açıqlığı ixrac və idxalın həcmnin ÜDM-a (Ümumi Daxili Məhsul) nisbəti ilə ölçülür. Bu isə məsələyə bəsit yanaşmaya, böyük və kiçik ölkələr arasında fərq qoyulmamasına gətirib çıxarır. Ən vacib məqam isə bundan ibarətdir ki, baxılan halda iqtisadi siyasətlə birbaşa əlaqə də aşkara çıxarılmır. Çünki, təkə, xarici ticarət kvotasının kəmiyyətinə əsaslanıb iqtisadiyyatın əsl mənada başa düşülən açıqlığı haqqında qəti fikir söyləmək doğru olmaz.

İnstitusional açıqlıq konsepsiyasına istinad edən alternativ yanaşma aparılan iqtisadi siyasəti daha dərindən xarakterizə edir və bu səbəbdən öz konstruktivliyi ilə fərqlənir. Bu cür yanaşma tərzinə görə əgər milli təsərrüfat subyektləri xarici bazara çıxarılarəkən, eyni zamanda xarici təsərrüfat subyektləri milli bazara daxil olarkən az sayda məhdudiyyətlərlə üzləşirlərsə, ölkə iqtisadiyyatı daha açıq hesab edib bilər.

Ticarət sistemi dövlət tərəfindən gözlənilmədən həyata keçirilən tədbirlərlə deyil, sabit, müxtəlif şəkildə şərh edilməsi mümkün olmayan, dünya təcrübəsində geniş yayılmış qaydalar vasitəsilə tənzimləndikdə şəffaf hesab edilir. Şəffaflıq dərəcəsini kəmiyyətlə ifadə etmək kifayət qədər çətindir, lakin bununla belə, tarif məhdudiyyətlərinin mövcud ticarət məhdudiyyətlərinə (kvotalar, valyuta nəzarəti, lisenziyalaşdırma və s.) nisbəti ticarət rejiminin şəffaflıq dərəcəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Proteksionist tədbirlərin strukturu resursların optimal bölgüsü, uyğun olaraq da ölkənin maddi rifahının artırmı baxımından çox vacibdir. Belə ki, milli istehsalçılar daxili, yaxud xarici bazarlarda fəaliyyətlərini inkişaf etdirmək səmini qarşısında durduğundan ixracatçılara yardımın səviyyəsi ilə müqayisədə daxili bazarın müdafiəsi səviyyəsi, resursların idxalı əvəzədən

və ixracyönümlü sahələr arasındakı bölgüsü proporsiyalarını müəyyən edir. İxracın stimullaşdırılmasına istiqamətlənmiş müdafiə tədbirlərinin həcminin idxalı əvəz edən istehsalların stimullaşdırılması üzrə tədbirlərin həcminə nisbəti ticarət rejiminin neft rəllıq dərəcəsinı nüəyyənləşdirməyə imkan verir.

Deyilənlərdən belə nəticə yə gəlmək olar ki, xarici ticarətin liberallaşdırılması dedikdə, qeyri-tarif ticarət məhdudiyyətlərinin, o cümlədən idxal məqsədləri üçün valyuta alınmasına olan məhdudiyyətlərin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınması, tarif məhdudiyyətlərinin səviyyəsinin endirilməsi və sayının azaldılması, ixrac subsidiyalarının ləğv edilməsi, habelə müəssisələrin xarici iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində qərarlar qəbul etmə prosesinə dövlətin təsirinin zəiflədilməsi üzrə tədbirlər kompleksi başa düşülə bilər. Lakin bununla belə liberallaşdırma siyasəti heç də ciddi dövlət nəzarətindən azad ticarətə kəskin keçid kimi də başa düşülməməlidir. Bir sıra ölkələrdə iqtisadi vəziyyətin təhlilindən görüldüyü kimi, xarici ticarətin inkişafı üzrə dərindən işlənmiş dövlət siyasəti iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərir. Xarici ticarət sahəsindəki islahatların uğuru. İlk növbədə, makroiqtisadi sabitləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi və möhkəm institusional-hüquqi bazanın qurulması ilə müəyyən olunur. Göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməməsi, habelə istehsal amillərinin mobilliyinin artırılmasına yönəldilmiş proqramların işlənməməsi resursların xarici ticarət siyasətinin islahatı ilə əlaqədar meydana çıxan yenidən bölgüsü prosesinin intensivliyini azaldır. Baxılan sahədəki islahatlara müsbət təsir göstərən və təmin olunması üçün dövlətin yaxından iştirakı təbb olunan digər amillərə isə sahibkarlığın inkişafın, müvafiq infrastrukturunun (rabitə və nəqliyyat vasitələri, banklar və s.) habelə bazarlar haqqında məlumatı yayılması və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin qurulması üzrə xidmətlər göstərən dövlət və özəl strukturlarının yaradılmasını aid etmək olar.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq aparılan islahatlar zamanı müəssisələrin daxili bazarda öz aralarında ticarət əlaqələri qurmalanna məhdudiyyətlər saxlanıldığı bir şəraitdə onların xarici

bazarlara çıxışı sərbəstləşdirilmiş, onun süqutundan sonrakı dövrlərdə artıq müstəqil dövlət tərəfindən həyata keçirib islahatlar zamanı isə həmin bu məhdudiyyətlər aradan qaldırılmış və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya ilə paralel olaraq bazar münasibətlərinin qurulması inkişafın əsas istiqaməti kimi qəbul edilmişdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ümumiqtisadi islahatların prioritetliyinin qəbul edilməsi, daxili bazarm tənziplənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istehsalın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsinə, nəticə etibarlı ilə milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılmasına imkan verməklə yerli islahatların dövlət himayəsinə o qədər də arxalanmadan həm daxili, həm də xarici bazarlarda rəqabətə cəlb olunması üçün əlverişli şəraiti təmin edə bilər. Bu isə daha çox ixrac yönümlü təsərrüfata malik olan ölkələrdə aparılan islahatların uğurlu nəticələrinin əldə edilməsinə imkan verə bilər.

Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyat yolu gedən ölkəmizdə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənziplənməsində iqtisadi vasitələrin üstünlüyü təmin olunmaqla tədiyyə balansının möhkəmləndirilməsi məqsədib ixracın stimullaşdırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi olduqca vacibdir. Bundan başqa ixrac üçün ümumi yardım saxlamaqla ixrac yönümlü istehsalın daha perspektivli sahələrini müəyyən etmək və bu istiqamətdə ixtisaslaşan sahələrdə stimullaşdırma sistemini formalaşdırmaq, tədiyyə balansının yaxşılaşdığı halda isə daxili bazarm müdafiəsi tədbirlərini yumşaltmaq lazımdır. Bundan sonra isə ixrac yönümlü istehsal kompleksinin yaradılması və ixracın stimullaşdırılması istiqamətində tədbirlər genişləndirilməli və xarici iqtisadi fəaliyyətin milli tənziplənmə sistemi beynəlxalq hüquq normalarına və dünya təcrübəsində qəbul olunmuş prinsiplərə uyğunlaşdırılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi fəaliyyət strategiyasını müəyyənləşdirmək üçün ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündəki üstünlükləri, daxili tələbat və mövcud iqtisadi potensial əsas götürülərək məqsədlər

sistemi formalaşdırılmalıdır. Bu zaman əməli fəaliyyət üçün ən yaxşı metodiki üsul, ölkədaxili proseslərin dünya təsərrüfat sisteminin inkişaf meyilləri və qanunauyğunluqları ilə uzlaşdırılması hesab olunmalıdır.

Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın təşəkkülü şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı metodoloji prinsiplər nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir:

- ölkədə dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiya olunmuş, açıq iqtisadi sistemin formalaşdırılması məqsədilə xarici iqtisadi siyasət sahəsində qərarların qəbul edilməsi zamanı ÜTT-nin tələblərinin, habelə əlaqədar beynəlxalq hüquq normalarının nəzərə alınması;

- tənzimlənmənin iqtisadi vasitəbrinə üstünlük;

- xarici iqtisadi fəaliyyət üzərində dövlət inhisannın yolverilməzliyi;

- xarici iqtisadi siyasətin vahidliyinə, ardıcılığını və proqnozlaşdırılmaqla bilən olmasının təmin edilməsi;

- xarici iqtisadi əlaqələrin mövcud vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi və inkişafının konkret şəraitə uyğun proqnozlaşdırılması;

- dünya iqtisadiyyatında baş verən qlobal prosesləri, dünya təsərrüfat sisteminin və milli iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərini, perspektivlərini nəzərə almaqla məqsədlərin və ya hədəflərin ardıcılığının düzgün müəyyənləşdirilməsi;

- xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsindəki islahatların ümumi iqtisadi islahatlar və dünya təsərrüfat sistemində gedən proseslərlə uzlaşdırılması və s.

1.2 Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf mərhələləri və meylləri

Milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi sistemə inteqrasiya olunması, ticari-iqtisadi münasibətlərdə baş verən müsbət keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərinə, ilk növbədə, tam hüquqi-iqtisadi, idarəçilik baxımından qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi, bazar infrastrukturalarının formalaşdırılmasının və onların çevik fəaliyyət mexanizminin yaradılması əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Respublikamızın ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində və dərinləşdirilməsində ölkənin bir çox beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarda iştirakı, regional iqtisadi-ticarət əməkdaşlığına qoşulması və ayrı-ayrı ölkələrdə bağlanmış ticarət müqavilələri müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

İƏT (İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı) ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin təhlili əsasən ticarət sferasında aparılır. Çünki Azərbaycan bu beynəlxalq təşkilata XX əsrin sonlarında üzv olmuşdur və ölkəni əhatə edən sazişlər nisbətən təzə qəbul edildiyi üçün (preferensial tariflər haqqında, tranzit ticarət haqqında və s.) onların praktiki nəticələri barədə danışmaq hələ tezdir. Digər tərəfdən, Azərbaycanın iştirak etdiyi bəzi İƏT layihələri (elmi fond, gəmiçilik təşkilatı, sığorta təşkilatı, ticarət və investisiya bankı və s.) bağlanmış niyyət protokolları şəklindədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın xarici ticarət dövriyyəsində İƏT yeddinci yerdədir. Azərbaycanın ümumi xarici ticarət dövriyyəsində İƏT ölkələrinin payı isə 30,1% artmışdır. Ümumilikdə İƏT ölkələri ilə ticarət dövriyyəsi 31% artmışdır. Bu da Azərbaycanın İƏT üzv ölkələri ilə əlaqələrinin genişlənməsinin göstəricisidir. 2014-cü ilin yekunlarına görə İƏT Azərbaycanın idxalında 24% xüsusi çəki ilə İƏT (49,9%), Qara Dəniz İƏT (36,8%), Asiya-Sakit Okeanı İƏT (37,1%), MDB (33%), İslam Konfransı Təşkilatı (27,1%), ixracında isə 9,7%, xüsusi çəki ilə İƏT (72,4%), Avropa Birliyi (61,4%), Qara Dəniz İƏT (21,3%), MDB (14,5%), İslam Konfransı Təşkilatından (9,96%) geri qalmaqla hər iki göstərici üzrə beşinci yerdə durur.

Azərbaycanla İƏT ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlığının dərinləşməsinə təkan verəcək ən mühüm səbəblərdən biri onların çoxunun yüksəliş dövründə olması,

arasıkəsilmədən orta və yüksək inkişaf templəri göstərmələridir. Həm də İƏT üzvlərinin makroiqtisadi göstəricilərinin xeyli hissəsinin yaxınlığı, iqtisadi durumlarının, problemlərinin oxşar olması müxtəlif sahələrdə (proteksionizm və ya təşkilat daxilində liberallaşma, antiinflasiya, xarici ticarət, valyuta-kredit) uyğunlaşdırılmış iqtisadi siyasət yeridilməsini və çətinliklərin birgə aradan qaldırılmasını daha asanlıqla mümkün edir. Azərbaycanın bu ölkələrlə idxal-ixrac əməliyyatlarının strukturuna baxsaq görürük ki, Respublikamız İƏT ölkələrindən idxalında hazır məhsulların payı 27%-dən çox olduğu halda, Azərbaycanın bu ölkələrə ixracında hazır məhsulların payı 6,1% təşkil edir. Onlardan ümumiyyətlə ölkəyə idxal olunan məhsulların əsas hissəsini elektrik avadanlıqları, buğda unu, un məmulatları, şəkər, məişət avadanlıqları, rabitə cihazları, onlara ixrac olunan məhsulların əsas hissəsini isə neft və neft məhsulları, aluminium oksidi, plastik kütlələr, pambıq lifi təşkil edir. İƏT ölkələrindən idxalın 8,6%-i, ixracın 1,5%-i istehsal təyinatlı avadanlıq və maşınlardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın hazırda istehsal etdiyi məhsulların əksəriyyətinin keyfiyyəti və rəqabət qabiliyyəti, dünya bazarlarında təklif olunan analoji əmtəələrin keyfiyyəti, İƏT ölkələrinin bazarlarının tələbi, alıcılıq qabiliyyəti nəzərə alınarsa, bu təşkilatla inteqrasiya əlaqələrinin gücləndirilməsi ölkəmiz üçün daha cəlbədicidir. Çünki ölkəmizdə istehsal olunan məhsulların çoxu (xüsusilə qeyri-neft sektorunda) öz keyfiyyətinə görə əsasən İƏT-ə üzv dövlətlərin daxili bazarlarının tələblərinə cavab vermək iqtidarındadır. Bütün bunları ümumiləşdirərək Azərbaycanın İƏT ilə əməkdaşlığının aşağıdakı 4 istiqamətini məqsədəuyğun hesab etmək olar:

- İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində müştərək müəssisələrin yaradılması;
- Qarşılıqlı nəqliyyat-kommunikasiya və ticarətin bütün növlərinin inkişaf etdirilməsi üçün əməkdaşlıq;
- Respublikamızda regional statusa malik azad iqtisadi zonaların yaradılması;
- Elmi-texniki əməkdaşlığın genişləndirilməsi.

Respublikanın milli ticarət sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, bu sahədə iqtisadi-ticari əməkdaşlığının genişləndirilməsi baxımından beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq mühüm rol oynayır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Gómruk Təşkilatına üzvlüyü mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1992-ci ildən bugünə qədər Azərbaycanın xarici və daxili ticarət siyasətinin tərkib hissəsi olan vahid gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi sayəsində ölkənin beynəlxalq əlaqələri daha da genişlənmiş və keyfiyyətcə yeni səviyyəyə çatmışdır. Ticarət qaydalarının sadələşdirilməsi məqsədilə Azərbaycanla ÜGT arasında XİF əmtəə nomenklaturası (ƏN) əsasında vahid gömrük tarifinin işlənilib hazırlanması, gömrük rüsumlarının alınması, tətbiq edilməsi, malların mənşə ölkəsinin təyin edilməsi, gömrük məqsədləri üçün malların qiymətləndirilməsi barədə razılaşmalar əldə edilmişdir. ÜGT-nin Baş Katibi Mişel Danenin müraciət məktubuna əsasən Azərbaycan «Malların təşkili və kodlaşdırılması üzrə harmonikləşdirilmiş sistem haqqında Beynəlxalq Konvensiya»ya qoşulmaq barədə təklif almışdır. Bu təklif qəbul olunmuş və artıq ölkəmiz öz ticarət əlaqələrində bu konvensiyanın müddəalarını tətbiq edir.

Azərbaycanın ixracında əsasən neft və neft məhsulları üstün yer tutur. Məhz ixracın 80%-ni neft və neft məhsulları təşkil edir. İxrac olunan neft dəniz və boru kəməri nəqliyyatı vasitəsilə dünya bazarına çıxarılır. Azərbaycan neftinin əsas idxalatçıları Avropa ölkələri, Yaxın Şərq ölkələri və Rusiyadır. Dövlət büdcəmizin böyük hissəsi məhz neft ixracından əldə edilən vəsait hesabına formalaşır. Buna görə də neftin qiymətinin dünya bazarında dəyişməsi birbaşa ölkəmizin iqtisadi inkişafına təsir edir. Neftin dünya bazarında qiymətinin dəyişməsinə də əsasən OPEK ölkələri təsir edir. Belə ki, dünya neft istehsalı və ixracının 60-70%-i bu ölkələrin payına düşür. Bu ölkələr tərəfindən neftin qiymətinin dəyişməsi neftin dünya qiymətlərinə bilavasitə təsir göstərir və bu da Azərbaycanın ixrac etdiyi neftin qiymətinin dəyişilməsində özünü biruzə verir. Bu səbəbdən də dünya neft bazarında qiymətlərin dəyişilməzliyinin qorunub saxlanması üçün yolların axtarılıb tapılması, neft istehsal edən və ixrac edən ölkələrin gəlirlərinin

möhkəmliliyini təmin etmək, dünya bazarında neft qiymətlərinin sabitləşdirilməsi üzrə qeyri-üzv ölkələrlə əməkdaşlığında Azərbaycanın da öz yeri vardır.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrini şərti olaraq iki mərhələyə bölmək olar:

1) müstəqillik əldə olunanadək SSRİ-nin tərkibində olan ticarət-iqtisadi əlaqələr;

2) müstəqil Azərbaycan Respublikasının ticarət-iqtisadi əlaqələri.

Birinci mərhələdə Azərbaycan ittifaq respublikaları ilə qarşılıqlı surətdə geniş ticarət-iqtisadi əlaqələrə malik idi. Lakin bu əlaqələr ittifaq daxili səciyyə daşıyırdı, onlar ayrı-ayrı ittifaq respublikalarının iqtisadi mənafeyindən daha çox vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin tələbləri baxımından qiymətləndirilirdi. Bu dövrdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrini inkar etmək olmazdı. Bu zaman ölkənin sənaye məhsullarının bir hissəsi xarici ölkələrə göndərilirdi. Bu işi yalnız ittifaq orqanlarının xarici iqtisadi əlaqələr strukturları həyata keçirirdi. Şübhəsiz, sərbəst ixrac-idxal balanssı, hesablaşmalar aparan müstəqil valyuta bankı, milli valyutası, idarəetmə strukturları və s. atributları olmayan respublikada müstəqil xarici ticarət siyasəti həyata keçirmək mümkün deyildi. 1992-1993-cü illərdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinə kəmiyyət və keyfiyyət baxımından müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Bu zaman həm keçmiş ittifaq respublikaları ilə, həm də başqa xarici ölkələrlə iqtisadi-ticari əlaqələr inkişaf edirdi. Respublikada keçən dövr ərzində yaradılmış sənaye potensialı onun bu ölkələrlə əməkdaşlığı üçün baza rolunu oynayır. Müstəqil dövlət kimi Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin vəziyyəti haqqında tam təsəvvür əldə etmək üçün 1995-2014-cü illərdə xarici ticarətin əsas göstəricilərinə diqqət yetirmək məqsədəuyğundur.

İxracın strukturunda neft və neft məhsullarının üstünlük təşkil etməsi keçid dövrünün doğurduğu məntiqi nəticə olmaqla yanaşı, hələ uzun müddət davam edəcəkdir. Hal-hazırda ölkədə həyata keçirilən islahatlar kompleksinin hədəflədiyi əsas məqsədlərdən biri məhz ixracatın strukturunun modernləşdirilməsi, ixrac prosesinin artan sürətlə gedişi və dayanıqlılığının təminatı üzərinə düşür. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın ümumilikdə xarici ticarətinin inkişafına

mənfi təsir edən ilkin amillər sırasında əsasən, dünya təsərrüfatı ilə iqtisadi əlaqələrin zəif olmasını, iqtisadi əməkdaşlıq formalarının lazımı səviyyədə diversifikasiya olunmamasını, iqtisadiyyatın ümumi strukturunda hasilat sənayesinin xüsusi çəkisinin yüksək olması və aqrar sektorun investisiya tələbatının tam ödənilməməsini göstərmək olar. Konkret olaraq ixrac siyasətinə gəlincə, onun səmərəliliyini azaldan amillərə əsasən aşağıdakılar aid edilməlidir: əksəriyyət malların rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması; yeni məhsul növlərinin istehsalına keçid prosesinin zəif sürətlə həyata keçirilməsi; sənaye məhsullarının keyfiyyətinin dünya bazarındakı analoji məhsulların keyfiyyətindən aşağı olması; xarici ticarət sahəsi üzrə milli qanunvericiliyin ÜTT-nin bir çox tələblərinə və standartlarına cavab verməməsi.

Qeyd etmək lazımdır, son illərdə iqtisadi subyektlər region ölkələri ilə əməkdaşlığa daha çox meyillidirlər. O cümlədən, 90-cı illərin axırlarında Azərbaycanın ixracının 80%-i, idxalının isə 60%-i regional təşkilatlarla ticarət əməkdaşlığının payına düşürdü. Azərbaycanın regional təşkilatlarla əməkdaşlığında həm idxal, həm də ixrac üstünlük təşkil edir. «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında» Qanunun qəbulu nəticəsində xarici ticarətdə mal dövriyyəsi xeyli artmışdır. Təbii ki, buna regional təşkilatların üzv dövlətləri ilə ticari əməkdaşlığının təsiri böyükdür. Azərbaycanın regional iqtisadi əməkdaşlığında əsasən GUAM, Qara dəniz İƏT, İslam Konfransı təşkilatı və s. fərqlənir. GUAM-ın daha səmərəli regional təşkilata cevrilməsinə zəmin yaradacaq bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Azərbaycanın daxil olduğu regional iqtisadi təşkilatlardan biri də Qara dəniz İƏT-dir. Makroiqtisadi göstəricilərdən aydın olduğu kimi, dünya əhalisinin 6%-i, ərazisinin 5,23%-i QİƏT-nin payına düşür. QİƏT-nin dünya təsərrüfatının inkişafında layiqli yer tuta bilməsi üçün çox böyük potensial imkanları vardır:

- Zəngin təbii resurslar – region öz-özünü mineral, kənd təsərrüfatı və enerji resurslarına olan ehtiyaclarını tamamilə ödəyə bilər.

- Əlverişli coğrafi mövqe – region bir tərəfdən Avropa ilə, digər tərəfdən Qərbi, Cənub Şərqi Asiya arasında əlverişli mövqe tutmuşdur.

- Yüksək demoqrafik potensial-yüksək savadlılıqla xarakterizə olunan ucuz əmək resursları.

- Qarşılıqlı investisiyalar və birgə müəssisələr vasitəsilə rəqabət qabiliyyətli məhsullar buraxmağa imkan verən güclü istehsal imkanları.

- Çox güclü ixrac potensialı.

1997-ci ildə QİƏT üzvlərinin yığıncağında QİƏT ölkələrinin neft və qaz ehtiyatlarının dünya bazarına çıxarılması məqsədilə yeni boru kəmərlərinin tikintisi üçün regional konsorsiumların yaradılması qərara alınmışdır. Sonra QİƏT üzvlərinin nəqliyyat və kommunikasiya nazirlərinin görüşü zamanı bu sahədə on illik fəaliyyət proqramı qəbul edilmişdir. Proqramda aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulur:

a) regionda başlıca tranzit nəqliyyat marşrutlarında müxtəlif qeyri-fiziki maneələrin aradan qaldırılması;

b) Qərb-Şərq yollarının infrastrukturunun inkişafı;

c) QİƏT regionunda informasiya mübadiləsinin inkişaf etdirilməsi.

Eyni zamanda təşkilat vasitəsilə QİƏT üzvü olan ölkələrin biznesmenləri üçün icra rejiminin sadələşdirilməsi haqqında razılaşma imzalanmışdır. Qeyd edilən 2 razılaşma təşkilata daxil olan ölkələrin öz mallarının xarici bazarlara nəqli zamanı bir-birinin ərazisindən rüsumsuz olaraq tranzit məqsədilə istifadə etməyə, beləliklə də onların nəqli xərclərini aşağı salmaqla dünya bazarında daha rəqabət qabiliyyətli olmağa imkan verir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ilk daxil olduğumuz İslam Konfransı Təşkilatıdır (İKT). Məhz ölkəmizi bu təşkilata daxil olan ölkələrlə mədəni, tarixi, dini ənənələrimiz bağlayır. Bir sıra qüvvətli islam ölkələrinin daxil olduğu bu təşkilatla ölkəmizin ticari-iqtisadi əlaqələri də geniş vüsət almışdır. Burada ölkəmiz əsasən İran, İndoneziya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Pakistan, Küveyt, Suriya və s. respublikalarla ticarət əlaqələrində iştirak edir. Respublikamızın bütün İKT ölkələrindən idxal etdiyi məhsulların 19,6%-i, ixrac etdiyi məhsulların isə 1,5%-i İranın payına düşür. Analoji göstəricilər üzrə BƏƏ idxalda 6,7%, ixracda 2,5%, Pakistan – idxalda 0,7%, ixracda 1%, İndoneziya –

idxal çox az təşkil edir, ixrac 1,9% və s. təşkil edir. Təhlil göstərir ki, ixracda və idxalda Azərbaycanın regional iqtisadi-ticarət əməkdaşlığı xüsusi çəkiyə malikdir. Bunu hər şeydən əvvəl, bu ölkələrin bir-birinə yaxın olmaları, nəqliyyat şəbəkəsinin yaxşı inkişafı, eyni zamanda uzun illər bir-biri ilə geniş ticarət-iqtisadi əlaqələrə malik olmaları şərtləndirmişdir. Təbii iqlim və torpaq şəraiti, əhalinin sayı və tərkibi, mineral, xammal və yanacaq-energetika resursları ilə təmin olunma dərəcəsi, sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafı və ixtisaslaşdırılması əmək bölgüsünün xarakterini müəyyən edir. Bunun nəticəsində istehsalçılardan hər biri mal göndərməklə, öz tələbatlarını ödəmək üçün digər mallar alırlar. Beləliklə, regional iqtisadi-ticari əməkdaşlıq tərəflər üçün qarşılıqlı fayda və yüksək iqtisadi səmərə verməklə iqtisadi zərurətə çevrilir.

Azərbaycan Respublikası dövlət suverenliyi əldə etdikdən sonra onun xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində sərbəst, müstəqil siyasət yeritməsi obyektiv zərurətə çevrilmişdir, digər tərəfdən isə bunun üçün zəruri zəminlər yaranmışdır. Ölkə SSRİ-nin tərkibində olduğu illər ərzində xarici ölkələrlə, hətta sabiq müttəfiq respublikalarla öz mənafeyini, ehtiyac və imkanları baxımından müstəqil iqtisadi əlaqələr həyata keçirmək imkanına malik deyildi. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin təhlili göstərir ki, son illərdə başlanmış meyl – ticarət əlaqələrinin liberallaşdırılması, idxal və ixracın strukturu və coğrafiyasının genişləndirilməsi, ölkəmizin xarici ticarət təşkilatlarında iştirakı və bu təşkilatların qayda və metodlarını öz xarici ticarət siyasətinə tətbiqi və s. ticarət sferasında müsbət meyillər əmələ gəlmişdir.

Azərbaycan, demək olar ki, dünyanın bütün ölkələri ilə ticarət-iqtisadi əlaqələrə malikdir. Lakin istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin dünya bazarlarında aşağı olduğuna görə, hazırda respublika əsasən xammal ixrac edir. Son vaxtlarda dünya ölkələri arasında iqtisadi inteqrasiya güclənmişdir. Artıq hər bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı milli sərhədlərdən çıxaraq dünya iqtisadiyyatına qovuşur. Deməli, elə etmək lazımdır ki, ölkə dünya əmək bölgüsündə hazır məhsulla daha çox təmsil olunsun. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr dünya bazarına əsasən hazır məhsul, qabaqcıl mütərəqqi texnologiya, daha çox elm

tutumlu məhsullar çıxarır. Həmin texnologiyanı alan ölkələr isə tez bir zamanda onu tətbiq edərək, milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafını sürətləndirirlər. Azərbaycanın idxal və ixrac balansının təhlili göstərir ki, ölkəyə Avstraliya, Belçika, Bolqarıstan, Çin, Çexiya, Fransa, Almaniya, Macarıstan, İran, İsrail, Cənubi Koreya, Polşa, İsveçrə, Suriya, Türkiyə, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Böyük Britaniya, ABŞ kimi güclü inkişaf etmiş ölkələrdən texniki tərəqqinin əsasını təşkil edən sənaye sahələrinin məhsulları ilə bərabər, Azərbaycanda inkişafı və istehsalı üçün bütün imkanlar və amillər olan sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları da gətirirlər. Yuxarıda göstərilən ölkələrdən Azərbaycana ət, süd məhsulları, quş əti, çay, duyu, günəbaxan yağı, tünd spirtli içkilər, üzüm, alma, armud, kolbasa, qənnadı məmulatları, meyvə-tərəvəz şirələri, siqaretlər, makaron məmulatları, mineral sular, bir sıra tərəvəzlər, məişət mebelləri, xalça və xalça məmulatları, elektrik cihazları, telefon aparatları, ayaqqabı, pambıq parçalar, kauçuk və rezin məmulatları, elektrik naqilləri və kabellər, sintetik yuyucu vasitələr, boyalar və s. gətirilir. Halbuki, həmin məhsulların istehsalı üçün ölkəmizdə bütün imkanlar və amillər mövcuddur. Həmin məhsulların istehsalı uzaq məsafələrdən səmərəsiz yükdaşımaların qarşısını alar, istehsalın səmərəliliyinin artmasını təmin edər, sosial geriliyi azaldar.

Milli gəlirin artmasına səbəb olar. Bu isə əhalinin yaşayış səviyyəsinin artmasını təmin edər. Milli iqtisadiyyatımızın inkişafının əsas istiqamətlərindən biri də ictimai əmək bölgüsüdür ki, bunu da təbii-coğrafi, sosial-iqtisadi və milli amillər şərtləndirir. Ticarət əlaqələrinin inkişaf səviyyəsi, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi və iqtisadi artımın təmin edilməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Ticarət əlaqələrinin dinamikliyi iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri, müəssisələr arasında uzun müddətə sabit istehsal əlaqələrinin olmasını tələb edir.

Yükdaşımaların ümumi həcmində neft, qara metal, tikinti, meşə, yeyinti məhsulları yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Respublikadan kənara çıxarılan yüklərin strukturu ölkələrarası əmək bölgüsünün xarakterini müəyyən edir. Belə ki, Azərbaycandan kənara göndərilən yüklərin yarısından çoxu neft məhsullarının payına düşür. İqtisadi-ticari əməkdaşlıq və ictimai əmək bölgüsü ölkə miqyasında əmək

məhsuldarlığının artmasının təmin olunması, məhsul istehsalına sərf olunan maddi və əmək məsrəflərini, həmçinin iqtisadiyyatın bütün sahələrində kapital qoyuluşunun və yüklərin nəql edilməsinə sərf edilən məsrəflərin ixtisar edilməsidir. Bu ictimai əmək bölgüsünün əsas məqsədi və istehsalın səmərəliliyinin əsas göstəricisidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, neftin dünyada bütün sahələr arasında gəlirlilik səviyyəsinə və ödəmə əmsalına görə birinci yerdə olması onun milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün iqtisadi və sosial səmərəlilik baxımından çox faydalı olmasını göstərir. Respublikamız öz strateji məhsulu sayılan neft amilindən yüksək bacarıqla istifadə etməli, neftdən gələn gəliri iqtisadiyyatın diversifikasiyası yolu ilə digər sahələrə yönəltməklə həm ixrac potensialını artırır, həm də digər sahələrin inkişafını sürətləndirə bilər. Bu yolla respublikamız iqtisadi qüdrətini artırmaqla dünyada söz sahibi olan dövlətə çevrilə bilər.

Neft ixracının əsas prespekivlərini təhlil etmək üçün xam neft və qaz-kondensatının illər üzrə bölüşdürülməsinə diqqət yetirək (cədvəl 1)

Cədvəl 1

Xam neft və qaz-kondensatının 2000-2013-cü illər üzrə bölüşdürülməsi (min ton)

	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ehtiyatlar	14435	15277	15709	15725	15840	22545	32854	42926
İlin əvvəlinə qalıq	418	368	376	344	291	331	586	329
Hasilat	14017	14909	15333	15381	15549	22214	32268	42597
Ölkədaxili istehlak	8311	6344	6369	6344	6385	7481	7552	7529
o cümlədən:								
neft emalına	8226	6262	6327	6281	6300	7392	7486	7484
digər ehtiyaclara	85	82	42	63	85	89	66	45
İtkilər	118	95	115	93	76	182	153	83
İxrac*	5638	8462	8881	8997	9048	14296	24820	34780
İlin axırına qalıq	368	376	344	291	331	586	329	534

Cədvəldən aydın olur ki, illər ərzində ehtiyatların (2.9 dəfə), hasilat (3 dəfə) və ixracın həcmi (6.1 dəfə) artmışdır. Bir fakt da aydın olur ki, əvvəl ölkədaxili istehlakın həcmi çox idi.

Azərbaycanın neft ixracının təhlili zamanı nəzərə alınacaq mühüm aspektlərdən biri yanacaq-enerji ehtiyatlarının bölüşdürülməsidir. Bunun üçün 2000-2013-cü illərdə Azərbaycanın yanacaq-enerji ehtiyatlarının bölüşdürülməsini nəzərdən keçirək.

Cədvəl 2

2000-2013-cü illərdə yanacaq-enerji ehtiyatlarının bölüşdürülməsi (min ton Ş.Y.V.)

	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Yanacaq-enerji ehtiyatları, cəmi	42099	44334	45520	45973	47679	59710	76098	90748
o cümlədən:								
xam neft, qaz kondensatı da daxil olmaqla	20642	21846	22464	22487	22651	32239	46981	61384
təbii qaz	7373	10754	10913	11067	11761	12588	13850	13841
avtomobil benzini	821	913	958	1128	1340	1413	1624	1731
dizel yanacağı	2988	2473	2436	2491	2803	3258	3160	3110
mazut yanacağı	5809	3823	3981	3590	3869	4657	4637	4354
aviasiya və sair üçün ağ neft	1170	982	1000	1014	1000	1135	1139	1216
elektrik enerjisi	2467	2535	2592	2918	2966	3069	3236	2755
istilik enerjisi	580	673	750	803	796	795	808	665
digərləri	249	335	426	475	493	556	663	1692

Cədvəldən belə nəticə çıxarmaq olar ki, bu illər ərzində ölkəmizdə yanacaq-energetika balansının həcmində neft və neft məhsulları xüsusi çəkiyə malikdir. Respublikamızda yetəri qədər mazut və dizel yanacağı o cümlədən, avtomobil və aviasiya yanacağının olması xoşagələn haldır.

2013-cü ildə Azərbaycanın xarici ölkələrə ixrac etdiyi məhsulun 81.5%-ni məhz neft və neft məhsulları təşkil edir.

2000-2013-cü illərdə Respublikamızda Avtomobil benzini istehsalı (min ton)

	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ehtiyatlar	551	613	643	757	899	948	1090	1162
İlin əvvəlinə qalıq	14	15	33	37	47	41	48	33
İstehsal	537	598	610	720	852	906	1042	1129
idxal	-	-	-	-	-	1	-	-
Ölkədaxili istehlak	321	395	398	451	469	577	723	793
onlardan:								
əhaliyə satılmışdır	225	298	282	340	352	404	545	606
İxrac	215	185	208	259	389	323	334	332
Gürcüstan	125	183	207	195	227	172	158	118
Rusiya	1	-	-	-	-	-	-	-
İtaliya	24	-	-	-	-	-	-	-
Türkiyə	-	-	-	-	12	-	-	-
İran	-	-	-	64	150	151	176	173
Ukrayna	12	-	-	-	-	-	-	-
digər ölkələr	53	2	1	-	-	-	-	41
İlin axırına qalıq	15	33	37	47	41	48	33	37

Cədvəldən və qrafikdən aydın olur ki, Azərbaycan avtomobil benzinin həm ixrac, həm də qiymət həcmi bu illər üzrə artmışdır. “Prem UNL 50 ppm” markalı Azərbaycan avtomobil benzini 2011-2013-cü illər ərzində özünün ən aşağı qiymətini 2005-ci ilin noyabr ayında (482.56 dollar/ton), ən yüksək qiyməti isə 2013-cü ilin noyabr ayında (818.80 dollar/ton) almışdır. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan 2011-ci ildə benzin ixracından təxminən orta hesabla 120 mln.dollar, 2012-ci ildə 225 mln. dollar, 2013-cü ildə isə 250 mln. dollar gəlir əldə etmişdir.

2000-2013-cü illərdə Aviasiya və sair üçün ağ neft istehsalı (min ton)

	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ehtiyatlar	796	668	680	690	680	772	775	827
İlin əvvəlinə qalıq	41	44	30	36	33	25	38	34
İstehsal	755	624	650	654	647	747	737	793
Ölkədaxili istehlak	292	296	243	328	332	145	145	107
İxrac	460	342	401	329	323	589	596	696
İlin axırına qalıq	44	30	36	33	25	38	34	24

Respublikamız aviasiya yanacağına istehsalına da çox diqqət ayırmalıdır. Xam neftin ixracındansa, ondan qat-qat baha olan bu yanacaq növünün istehsalını və ixracını sürətləndirməlidir. Dövlətimizin bu sahədə həm təcrübəsi, həm də imkanları olduqca perspektivlidir.

Cədvəl 5

2000-2013-cü illərdə respublikada dizel yanacağı istehsalı (min ton)

	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ehtiyatlar	2061	1705	1680	1718	1933	2247	2179	2145
İlin əvvəlinə qalıq	94	136	84	77	104	64	57	33
istehsal	1957	1526	1593	1641	1789	2101	2095	2101
İdxal	10	7	3	-	40	82	27	11
Ölkədaxili istehlak	584	532	547	513	729	783	731	661
onlardan:								
əhaliyə satılmışdır	220	199	201	198	292	330	300	276
İxrac	1341*	1089*	1056	1101	1140*	1407	1415	1406
İtaliya	305	345	238	188	71	74	388	197
İran	-	-	-	-	119	10	203	394
Türkiyə	238	253	188	238	356	294	310	183
Yunanıstan	91	101	116	131	25	41	113	112
Ukrayna	76	-	-	-	-	27	22	15
Sinqapur	-	-	-	-	-	263	57	16
Rumıniya	36	8	3	3	-	2	-	11
Gürcüstan	27	104	67	96	247	185	201	124
İspaniya	26	31	49	29	-	-	26	-
Xorvatiya	17	24	-	162	220	344	7	-
Fransa	-	22	122	37	70	148	25	100
digər ölkələr	525	223	395	254	102	167	88	254
İlin axırına qalıq	136	84	77	104	64	57	33	78

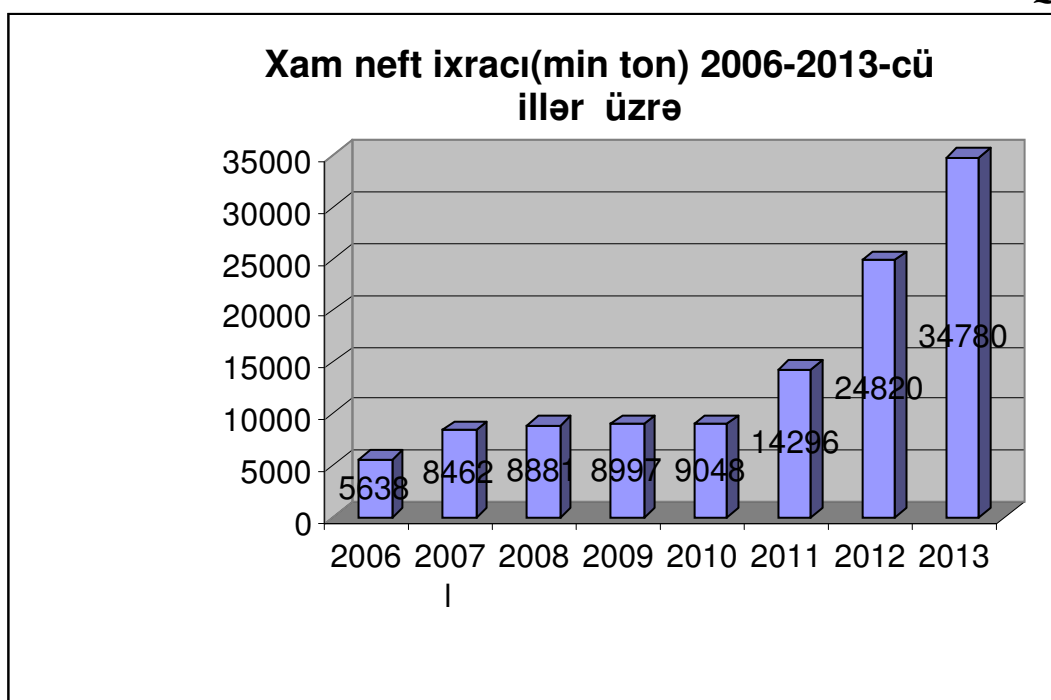
Digər neft məhsulları kimi dizel yanacağının da həm ixracı, həm də qiyməti otən illər üzrə artmışdır. Belə ki, 2011-ci ilin sentyabr ayında qiyməti 592.35 dollar/ton olan dizel yanacağının qiyməti 2013-cü ilin noyabr ayında 837.65 dollar/ton olduğu bildirilir. Qiymətləri nəzərə alsaq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki,

ölkəmiz 2011-ci ildə dizel yanacağıının ixracından orta qiymətlə 775.3 mln. dollar, 2012-ci ildə 870 mln. dollar, 2013-cü ildə isə 1.05 mlrd. dollar gəlir əldə etmişdir.

Azərbaycanın neft ixracını artırmasında təbii ki, ilk amil qiymət amilidir. Yanacaq məhsullarının qiymətinin artığı bir dövrdə respublikamız da bu amildən faydalanmağa çalışır. Əsas neft məhsullarından başqa respublikamız dünya bazarına neft koksu, sürtkü yağları, neft bitium, ağ neft və s. bu kimi məhsullar ixrac edir. Yuxarıdakı cədvəllərdə illər ərzində adları çəkilən məhsulların həm ixrac, həm də istehsal həcmələri verilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın əsas ixracı xam neftin üzərində qurulmuşdur. Respublikamızın dünya bazarına çıxardığı xam neftin 2006-2013-cü illər üzrə ixracına qrafikə nəzər salaq. Neft ixracı min tonla verilmişdir. Bura həm xam neft, həm də qaz kondensatı daxil edilmişdir.

Qrafik 1

Qrafikdən də aydın olur ki, respublikamız neft ixracını bu illər ərzində 6.1 dəfə artırmışdır. Əsas artım isə 2011-ci ildən sonra başlamışdır. İxrac 2011-ci ildə təxminən 58%, 2012-ci ildə 73%, 2013-cü ildə isə 52% artmışdır. Bu illər ərzində artan təkə ixracın həcmi olmamışdır. İxracıla bərabər xam neftin də qiyməti

qalxmışdır. Neft ixracının bu həddə gəlib çatmasına əsas səbəb məhz qiymətlərin qalxmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Azərbaycanın xarici ticarət təşkilatlarında iştirakı imkanları genişlənir. Belə ki, hazırda Azərbaycanda sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid, iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, xarici ticarətin və bütövlüklə xarici iqtisadi əlaqələrin sərbəstləşdirilməsi, «açıq qapı» siyasətinin həyata keçirilməsi, müxtəlif gömrük rüsumlarının və gömrük məhdudiyyətlərinin ləğv edilməsi və s. istiqamətində dövlət tərəfindən müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Bazar iqtisadiyyatı sahibkarlığın inkişafı, azad iqtisadi ticarət zonalarının təşkili, xarici ticarət üzərində dövlət inhisarının qaldırılması və beynəlxalq əmək bölgüsündə ölkənin müqayisəli üstünlüklərdən səmərəli istifadə etməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyət prinsipə yeni normativ hüquqi bazaya və dövlət tənzimlənməsi mexanizminə əsaslanmaqla, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verməli, ölkənin dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyasını təmin etməlidir. İnteqrasiya da əsasən ölkənin beynəlxalq iqtisadi-ticari təşkilatlarda iştirakı ilə şərtlənir. Bu da beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsinə, mövcud resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə, elmi-texniki əməkdaşlığın həyata keçirilməsinə və əhalinin tələbatının hərtərəfli ödənilməsinə əlverişli şərait yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin və dövlətlərin beynəlxalq ticarət sistemində inteqrasiyası, onların inkişaf strategiyasının vacib komponenti olub, onların öz xarici ticarətini inkişaf etdirmək, öncədən bəlli və stabil ticarət mühiti yaratmaq hüququ var. Xarici ticarətin beynəlxalq normalar səviyyəsində təşkilini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan ÜTT-yə üzv olmaq ərəfəsindədir. 1998-ci ilin iyul ayında ölkəmiz ÜTT-də müşahidəçi statusu almışdır. Artıq Azərbaycan xarici ticarət rejimi haqqında memorandum hazırlayıb ÜTT-yə təqdim etmişdir və yaxın vaxtlarda onun ÜTT-yə üzv olması gözlənilir. Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması, ölkəmizə aşağıdakı üstünlükləri qazandıra bilər:

- İxrac-idxal əməliyyatları ilə məşğul olan şəxslər unifikasiyalanmış hüquqi əraziyə çıxış əldə edəcək;

- xarici dövlətlərin tətbiq edə biləcəyi daxili vergilərin, aksizlərin, gömrük yığımlarının diskriminasiyasından qorunmaq imkanı qazanacaq, texniki maneələrin istifadəsindən qorunacaq, xarici ticarəti gələcəkdə daha səmərəli inkişaf edəcək;
- ölkənin xarici ticarət və digər maraqlarını qorumaq üçün mübahisəli və münaqişəli məsələlərin həlli mexanizmindən istifadə hüququna malik olacaqdır.

Azərbaycanın ixrac məhsullarının funksional tərkibində neft və neft məhsullarının xüsusi cəkisi 90%-dən, idxal mallarının strukturunda isə hazır məhsulun payı 70%-dən çoxdur, onda bir həqiqət inkar olunmazdır ki, aparıcı sənaye dövlətləri – Azərbaycan xammalının başlıca ixracatçıları sözsüz ki, Azərbaycan bazarının dünya ölkələrinin «üzünə» açılmasından qazanırlar. Bir məqamı da diqqətdən qaçırmaq olmaz ki, BVF və Dünya Bankından fərqli olaraq ÜTT-nin şərtləri daha standartdır və bu təşkilatla sövdələşmək imkanları məhduddur.

Beləliklə, Azərbaycanın xarici ticarət təşkilatları ilə əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi, bu təşkilatlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi imkanları və istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və onların reallaşdırılması mexanizminin hazırlanması və tətbiqi gələcəkdə ölkəmizin ticarət əlaqələrinin artmasına, ixrac potensialından səmərəli istifadə edilməsinə və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

II FƏSİL. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin müasir vəziyyətinin təhlili və onun qiymətləndirilməsi

2.1. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri və problemləri

Respublikamızda aparılan iqtisadi islahatlar ölkə iqtisadiyyatının başqa sahələrində olduğu kimi xarici ticarətə də öz müsbət təsirini göstərmişdir. Belə ki, 2012-ci ildə Azərbaycanın ticarət dövriyyəsinin həcmi əvvəlki dövrlərdə başlanan tendensiyaya uyğun olaraq artmaqda davam etmişdir. Ticarət sektorunda 2012-ci ildə 17,6 milyard manatlıq əmtəə satılmış, son 10 ildə 3 dəfə artmışdır. Əhalinin həyat səviyyəsi yüksəldikcə ölkə əhalisinin qeyri-ərzaq mallarına tələbatı genişlənmiş, pərakəndə ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmində qeyri-ərzaq mallarının xüsusi çəkisi 11,4 % artmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında aparılan uğurlu islahatların mühüm istiqamətlərindən biri, yaxın gələcəkdə Azərbaycanın neft və neft məhsulları ixracatı ilə yanaşı hazır sənaye məhsulları kənd təsərrüfatının , UKT və s. ixracatçısı kimi tanınması üçün real zəminin mövcudluğudur. Son beş il ərzində xarici ticarətin təhlili göstərir ki, neft və neft məhsullarının ixracının kəskin artması ilə yanaşı qeyri-neft məhsullarının xarici bazarlara çıxarılmasında da müsbət dəyişikliklər nəzərə çarpır. 2012-ci ilin statistik məlumatlarına görə kimya məhsulları ixracı son dövrlə müqayisədə bu 60% çox olmuşdur. Yeyinti , tekstil və toxuculuq , az qiymətli metallar və s. məhsulların ixracında eyni müsbət meyilləri müşahidə etmək olar.

Onuda qeyd etmək lazımdır ki, son dövrdə maşın, mexanizm, elektrotexniki avadanlıqların ixracı ötən illərə nisbətən azalmasına baxmayaraq, bu sahənin potensial imkanları çox genişdir.

Respublikaya yeni texnoloji avadanlıqların tətbiqinin genişlənməsini, istehsal proseslərinin beynəlxalq standartlara uyğun yenidən qurulmasını, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsinin ən müasir səviyyəyə çatdırılmasını təmin etmək üçün əvvəlki illərlə müqayisədə idxalın ümumi həcmində respublikaya

gətirilən maşın və mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar və aparaturların xüsusi, çəkisi artaraq 2012-ci ildə 27,2 % təşkil etmişdir. Yerli istehsal sahələrinin yenidən qurulması və uğurla həyata keçirilən aqrar islahatların aparılması bir sıra yerli qida məhsullarının istehsalının artmasına və ölkəmizdə idxalın azalmasına səbəb olmuşdur. Yerli məhsullar daxili bazarlarımızı zənginləşdirmiş, əsas qida məhsullarına idxaldan asılılığını azaltmışdır.

Son 10 il ərzində xarici ticarət dövriyyəsi Azərbaycanda 8,8 dəfə, o cümlədən idxal 5,8 dəfə, ixrac isə 11 dəfə artmışdır. Xarici ticarətin strukturu dəyişikliyə uğradığı kimi, onun ticarət partiyalarının tərkibi də dəyişmişdir. Əgər 2003-cü ildə ticarət partiyalarının sayı 124 ölkə olmuşdursa, 2012-ci ildə onların sayı artaraq 155-ə çatmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrdə neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq son illər əsas ticarət partnyorlarının sırasına İtaliya, Fransa, İsrail,Almaniya , Niderland və başqa Avropa dövlətləri qatılmışlar. İxracın bu ölkələrə artması eyni zamanda əks istiqamətdə bu ölkələrdə istehsal olunan malların gətirilməsinə şərait yaratmışdır. Bunun nəticəsində Azərbaycana İtaliyanın mebel, tekstil və ayaqqabı məmulatları, məişət avadanlığı, Fransadan müxtəlif çeşidli ərzaq məhsulları, dərmanlar gətirilir. Neft məhsullarından başqa bu ölkələrə Azərbaycanda istehsal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsulları, pambıq,kimya sənayesi məhsulları və s. mallar ixrac olunur.

Azərbaycanın şirkət və iş adamları dünyanın əksər dövlətləri ilə ticarət əməliyyatları aparırlar. Son zamanlar gömrük və vergi sistemində aparılan islahatlar nəticəsində sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və eləcə də xarici investorların cəlb olunması üçün şərait daha da yaxşılaşdırılmışdır. Bu amil xarici ticarətin inkişafında başlıca rol oynayır. Ölkədə qeydiyyatdan keçən müxtəlif dövlətlərin şirkət və iş adamlarının sayı artmaqdadır. Azərbaycanın regionda tutduğu əlverişli geostrateji mövqeyi, zəngin təbii ehtiyatları və eləcə də inkişaf etmiş infrastruktura malik olması xarici şirkətləri cəlb edir. Azərbaycanda istehsal olunan mallar, o cümlədən kənd təsərrüfatı malları, xarici ekspertlərin rəylərinə görə, ekoloji cəhətdən təmiz və keyfiyyətlidir.

Xarici ticarət əməliyyatlarının tənzimlənməsində müasir beynəlxalq ticarət qaydalarının tətbiqi, məsələn ixrac rüsumlarının ləğv edilməsi, malların idxal-ixracında lisenziya və kvotaların məhdudlaşdırılması və s. tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində həm idxal-ixrac əməliyyatlarının həcmi, həm də onun coğrafiyası ilbəlil artmaqda davam edir. Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadi məkanına inteqrasiyası ilə geniş vüsət alır.

Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatının, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının, ECO –nun üzvü olması, həmçinin Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Yünidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı və s. təşkilatlarla əməkdaşlığı getdikcə intensivləşir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı, xarici investisiyalar üçün normal şəraitin yaradılması məqsədilə əsassız məhdudiyyətlərin ləğv olunması, neqativ halların aradan qaldırılması, dövlət idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə son zamanlar çox mühüm qərar və fərmanlar qəbul edilmiş və bu proses davam etdirilir.

YTT-nın qaydalarına uyğun olaraq Azərbaycanda ticarətin liberallaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Belə ki, ixracda kvota, lisenziya sistemi ləğv edilmiş, gömrük rüsumları aradan götürülmüşdür. İdxalda gömrük rüsumlarının səviyyəsi xeyli endirilmiş, bəzi mallara isə ümumiyyətlə tətbiq olunmur. Hazırda yerli valyutanın xarici valyutalara konvertasiyası ilə bağlı heç bir məhdudiyyət mövcud deyil və Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici şirkətlər əldə etdikləri mənfəəti istədikləri ölkəyə köçürə və yaxud həmin vəsaiti yenidən istehsalata tətbiq edə bilərlər.

Qədim “İpək yolunun” bərpasının 40-dan çox dövlət arasında siyasi, iqtisadi, ticarət, nəqliyyat, rabitə, mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsi baxımından çox böyük əhəmiyyəti vardır. “İpək yolu” TRASEKA layihəsi əsasında bərpa olunur. Bu proqram 1993-cü ilin mayında Brüsseldə Zaqafqaziya, Qazaxıstan, Orta Asiya respublikaları ilə Avropa İttifaqı arasında bağlanmış sazişə əsasən həyata keçirilir. Brüsseldə milli və beynəlxalq nəqliyyat, ticarət əlaqələrinin inkişafı strategiyasının müzakirəsinə həsr olunmuş görüşdə təsis edilmiş Avropa – Qafqaz –Asiya (TRASEKA) nəqliyyat dəhlizi proqramı Avrasiya məkanında həyata keçirilən

iqtisadi cəhətdən sərfəli layihə hesab olunmuşdur və proqramda Qara Dəniz – Zaqafqaziya – Xəzər dənizi Orta Asiya marşrutu üzrə Avropadan başlanan dəhlizin inşası nəzərdə tutulmuşdur.

Böyük “İpək yolunun” bərpasının milli iqtisadiyyatımızın dirçəlişində xüsusi əhəmiyyəti vardır. Mərkəzi Asiyadan Avropaya yüklərin “İpək yolunun” bir hissəsi olan Transqafqaz magistralı ilə daşınması onların yolunu xeyli qısaldır və bu yoldan artıq istifadə olunur.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunda rəqabətədavamlı məhsul istehsalı üçün münbit şərait vardır. Kənd təsərrüfatında, kimya sənayesində tikintidə, xidmət və digər sahələrdə böyük imkanlar mövcuddur və respublikada xarici sərmayədarların normal fəaliyyəti üçün zəruri hüquqi –normativ bazanın yaradılması təmin edilmişdir.

Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatında yeni mərhələnin başlanması müşahidə edilir. Xarici ticarətdə qeyri-neft sektorunda istehsal olunan malların ixracının artdığı kimi, investisiya qoyuluşunun strukturunda da müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, bütün mənbələr hesabına yönəldilən investisiyalarda qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisi xeyli artmışdır.

Son 10 ildə istifadə edilən investisiya vəsaitlərinin 40,7 milyard manatı (47,3 milyard ABŞ dolları) neft-qaz sektorunun inkişafına, 69,1 milyard manata (84,6 milyard ABŞ dolları) və ya 63 faizi iqtisadiyyatın qeyri- neft sahələrinin və maliyyə bazarının inkişafına yönəldilmişdir. Təhlil nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının ixrac potensialı ən perspektiv sahələrindən aşağıdakıları göstərmək olar:

- Maşınqayırma sənayesi üzrə - məişət kondisionerləri,televizorlar, telefon, soyuducu və buxanalar, müxtəlif məişət universal mexanizmləri və s. istehsalı;
- Kimya sənayesi üzrə -sintetik yuyucu vasitələr , lak boya, bitkilərin kimyəvi mühafizə vasitələrinin istehsalı və s.
- Tikinti materialları sənayesi üzrə keramik piltələr və digər sanitariya-texniki məmulatlar, şifer, kirəmit və s. istehsalı.

— Yüngül sənaye üzrə hazır pambıq parçalar, trikotaj məmulatları, ayaqqabı və s.

Yeyinti sənayesi üzrə şərəblər, konyaklar, qənnadı məmulatları, təbii şirələr, cəmlər, qoz və fındıq, efir yağları, zeytun, yüksək keyfiyyətli meyvələr, çay və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, İqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyən edən mühüm göstəricilərdən biri də xarici ticarət fəaliyyətidir.

Xarici ticarət sahəsində aparılan strateji xətti ixrac-idxal əməliyyatları üçün əlverişli şəraitin yaradılmasından, onları tənzimləyən qaydaların liberallaşdırılmasından ibarətdir.

Xarici ticarət sahəsində islahatlar üç əsas istiqamətdə aparılmışdır:

- səmərəli idarəetmə sisteminin yaradılması;
- hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;
- idxalın və ixracın strukturunun yaxşılaşdırılması.

İdarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsində əsas məqsəd bu sahədə paralelçiliyin aradan qaldırılması, inzibati tənzimləmə üsullarının ləğv olunması, xarici ticarətin beynəlxalq standartlar səviyyəsində tənzimlənməsi, bütün iş adamlarının və şirkətlərin fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır.

Son illər iqtisadiyyatın və ticarətin liberallaşdırılması, demokratikləşdirilməsi, makroiqtisadi sabitliyin əldə olunması məqsədilə xeyli sayda yeni qanunlar və fərmanlar qəbul edilmişdir.

“Banklar və bank fəaliyyəti haqqında”, “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında”, “Birja fəaliyyəti haqqında”, “Xarici ticarətin tənzimlənməsi haqqında”, “Lizinq haqqında”, “Özəlləşdirmə haqqında”, “Xarici şəxslərin respublika müəssisələrini uzun müddətli icarəyə götürmək hüququ haqqında” və başqa qanunlar və fərmanlar ölkədə sahibkarlığın, yeni mülkiyyət formalarının təşəkkül tapmasına şərait yaratmışdır.

Bir sıra qanunlar ticarətin mövcud beynəlxalq normalar səviyyəsində təşkilində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məsələn “Tender haqqında”

Azərbaycan Respublikasının Qanunu dövlət vəsaitinin qənaətlə xərclənməsinə, satınalmaların hüquqi bazasının yaradılmasına, əvəllər bu sahədə mövcud olmuş pərakəndəliyin aradan qaldırılmasına yönəlmişdir.

“İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” 1995-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Qanuni istehlakçıların hüquqlarını müəyyən etməklə ticarət, ictimai işə və xidmət sahələrində sivil münasibətlər sisteminin bərqərar olmasına zəmin yaratmışdır.

Ticarətin inkişafında “Gömrük tarifi haqqında”, “Özəlləşdirmə haqqında”, “Haqsız rəqabət haqqında” qanunların, “Gömrük məcəlləsinin”, “Özəlləşdirmə proqramının ” və digər qanun, fərman və qərarların böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

1994-cü ilin aprelində Respublika Prezidentinin Fərmanı ilə bütün hüquqi şəxslərə strateji əhəmiyyətli malları ixrac etməyə icazə verildi.

İqtisadi islahatlar proqramına uyğun olaraq 1995-ci ilin oktyabr ayında strateji malların kvotalaşdırılması və lisenziyalaşdırılması ləğv edildi. 1996-1997-ci illərdə Prezident tərəfindən imzalanmış fərmanlarla ixrac əməliyyatlarına qoyulan bütün məhdudiyyətlər aradan götürüldü.

Eyni zamanda 1997 –ci ilin yanvar ayının 1-dən etibarən ixrac gömrük rüsumları ləğv edildi, idxal gömrük rüsumlarının maksimum həddi 15% səviyyəsində müəyyənləşdirildi.

Hazırda idxal-ixrac əməliyyatları Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli 609 sayılı fərmanı ilə təsdiq olunmuş idxal-ixrac qaydaları ilə tənzimlənir. Bu fərmanla idxal-ixrac əməliyyatlarının liberallaşdırılması istiqamətində daha mühüm addım atılmış, xarici ticarətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmışdır.

İdarəetmə sahəsində aparılmış dəyişikliklər, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin inkişaf etməsinə birbaşa müsbət təsir göstərmişdir.

2012-ci ilin yekunlarına görə Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 43813, 2 milyon ABŞ dolları dolları təşkil etmişdir ki, bu da 2004 –cü illə müqayisədə 6,15 dəfə çoxdur. İdxalın həcmi

9652,9 milyon ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 34160,3 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2012-ci ildə Azərbaycan 155 ölkə ilə ticarət əlaqəsi qurmuşdur.

İxracın coğrafi quruluşuna diqqət yetirsək görərik ki, Azərbaycanın ticarət dövriyyəsinə Avropa ölkələri 52,9%, Asiya- 38,5%, Amerika -6,7 %, Afrika-1,8%, okeaniyanın payı isə 0,2 % təşkil edir. Respublikada idxala nəzər saldıqda isə Avropa 49,7 % , Asiya 39,3 %, Amerika 10,4 %, Afrika 0,4, Okeaniya isə 0,2 % paya malikdir.

Azərbaycanın xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrinin genişlənməsində, yeni bazarlara çıxışının təmin olunmasında ölkəmizdə və xaricdə keçirilən sərgilərin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan Ticarət-Sənaye Palatasının bu sahədəki fəaliyyəti ildən ilə genişlənməkdədir.

Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişafını təmin etmək, xarici ticarət dövriyyəsində ixracatın xüsusi çəkisini artırmaq üçün ixrac-idxal əməliyyatlarının liberallaşdırılması , dünya bazarında rəqabətə davamlı məhsul istehsalının təşkili ilə yanaşı ixracat yönümlü sahələrə xarici investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması həyata keçirilən islahatların əsasını təşkil edir. Buna görə də milli iqtisadiyyatımıza xarici kapitalın cəlb olunması obyektiv zərurətdir.

Bu sahədə xarici investorların mülkiyyətinin toxunulmazlığının təmin olunması, milli valyutanın məzənnəsinin sabitləşdirilməsi, inflyasiyanın qarşısının alınması, iş adamlarına heç bir məhdudiyyət olmadan əldə etdikləri mənfəətin valyuta birjalarında sərbəst dönərli valyutaya dəyişərək istədikləri ölkəyə köçürmək imkanının verilməsi mühüm addımlar olmuşdur.

Nəticədə respublika iqtisadiyyatının liberallaşdırılması və xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün əlverişli iqtisadi iqlimin yaradılması Azərbaycana investisiya axını gücləndirdi. Belə ki, 1993-cü ilə qədər iqtisadiyyata cəlb edilmiş investisiyaların həcmi 10 mln. ABŞ dolları təşkil edirdisə, 1994-cü ildə bu rəqəm 22 mln. ABŞ dolları, 1995-ci ildə 160 mln. ABŞ dolları, 1996-cı ildə 420 mln. ABŞ dolları, 1997-ci ildə isə 1,3 mlrd. ABŞ dolları, 1998-ci ildə bu rəqəm 1,5 mlrd. ABŞ dolları, 2012 –ci ildə isə 25,7 milyard. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bununda 15,4

milyard ABŞ dolları daxili, 10,3 milyard dolları xarici investisiyalar təşkil etmişdir.

Həyata keçirilən islahatlar nəticəsində Azərbaycanda yaranmış daxili vəziyyət ölkəmizin müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunmasına şərait yaradır.

Xarici ticarətin beynəlxalq standartlar səviyyəsində təşkilini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Ümumdünya Ticarət Təşkilatına tam hüquqlu üzv olmaq niyyətini bildirmiş və 16 iyul 1997-ci ildə təşkilata üzvlüyün ilkin mərhələsi olan müşahidəçi statusu almışdır.

Hazırda Azərbaycan Respublikası dünyanın bir sıra universal təşkilatları ilə, o cümlədən BMT –nin İnkişaf Proqramı, Avropa Birliyinin TƏSİS Proqramı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı ilə əməkdaşlıq edir. Həmin təşkilatların xətti ilə Azərbaycanda bir çox layihələr maliyyələşdirilir. Eyni zamanda respublikamız regional iqtisadi təşkilatlarla da sıx əməkdaşlıq həyata keçirir. Bu baxımdan EKO, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində əməkdaşlıq əlaqələri xüsusilə intensiv şəkildə inkişaf edir.

Dünya bazarı ilə münasibətlərin formalaşdırıldığı hazırkı mərhələdə Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi strategiyasının mühüm istiqamətlərini onun ixrac imkanlarının artırılması, tək ixrac deyil, həm də idxal əməliyyatlarının strukturunun təkmilləşdirilməsi, dünya bazarına rəqabətqabiliyyətli məhsullarla çıxılması təşkil edir.

Hazırda ixracın strukturunun 85% -ni xammal və yarımfabrikatlar təşkil edir. İxracın bu strukturu effektiv hesab oluna bilməz. Dünya bazarında xammalın qiymətlərinin qeyri stabil və aşağı düşmə meylinə malik olmasını nəzərə alsaq, bu vəziyyətin qənaətbəxş olmadığını görmək olar. Bu xarici ticarət əməliyyatlarının effektivliyini azaldır və ölkənin ticarət balansının vəziyyətini pisləşdirir. Buna görə də əmtəə ixracı siyasətinin dəyişdirilməsi, xammalın işlənməsi dərəcəsinin artırılması, hazır məhsul istehsalının və onların ixracdakı xüsusi çəkisinin artırılması obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Bu problem istehsalın strukturunun dəyişdirilməsi, onun son fazaya müasir hazır məhsul istehsalına çatdırılması

nəticəsində aradan qaldırıla bilər. Bütün bunlar həm daxili resurslar, həm də xarici maliyyə və texniki yardımın cəlb olunması ilə həyata keçirilə bilər.

Buna görə də xarici bazara rəqabətqabiliyyətli məhsulla çıxış edə bilən sahələrə müəyyən dövlət yardımları göstərməlidir. Bu yardım həm birbaşa yardım, başqa sözlə dotasiyalar, güzəştli kreditlər və s. eləcə də vasitəli vergi güzəştləri, ixracın sığortalanması, ixrac mükafatlarının verilməsi digər formalarda ola bilər. Məsələn, dövlət ixracı önümlü müəssisələr üçün kənd təsərrüfatı hazırlanmasını üzərinə götürə bilər, onların xaricdə fəaliyyəti üçün siyasi və iqtisadi şərait yarada bilər. Lakin hazırda respublikamızın həm ölkə daxilində, həm də xaricdə fəaliyyət göstərən milli istehsalçıların maraqlarının müdafiəsi haqqında qanunu yoxdur. Bütün bunlar xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində dəqiq milli siyasətin formalaşdırılmadığını, ölkənin xarici bazarlardakı maraqlarının müəyyən olunmadığını və xarici iqtisadi strategiyanın işlənilmədiyini göstərir.

İxrac imkanlarının artırılması və ixracın stimullaşdırılması ilə yanaşı, respublikanın idxal siyasətinə də xüsusi diqqət verilməlidir. Çünki, idxal ölkənin xarici iqtisadi strategiyasında az rol oynamır. Praktiki cəhətdən, idxal siyasəti daxili iqtisadi siyasətlə sıx bağlıdır və ölkənin ümumi inkişaf strategiyasını əks etdirir. Azərbaycanın idxalının strukturunun analizi göstərir ki, onun tərkibində ərzaq məhsulları və istehlak malları əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə (40 %) malikdir. Məlum olduğu kimi, idxalın strukturunda istehsal təyinatlı məhsulların, hər şeydən əvvəl isə müxtəlif maşınların və yeni avadanlıqların üstünlük təşkil etməsi daha effektivdir. Sözsüz ki, idxalın mövcud strukturu ölkə iqtisadiyyatının ağır vəziyyəti ilə əlaqədardır. Kənd təsərrüfatı istehsalının zəifliyi, yüngül və yeyinti sənayesinin geriliyi, istehlak bazarının sabit təmin edilməsi sisteminin olmaması həmin qrup məhsulların idxalda yüksək xüsusi çəkiyə malik olmasını şərtləndirir. Bu bir ildir ki, ölkədə ümumi iqtisadi vəziyyəti dəyişdirmədən, daxili istehsalın və istehlakın strukturunu yaxşılaşdırmadan idxalın təkmilləşdirilməsi mümkün deyildi. Bununla yanaşı, idxalın və onun strukturunun inkişafına daxili problemləri də mövcuddur. Məsələn burasındadır ki, idxalın mövcud qeyri-səmərəli strukturu da Azərbaycanın istehlak bazarının tələblərinə

cavab vermir. Gömrük tarifləri və vergilərinin mövcud sistemi ölkəyə yüksəkkeyfiyyətli məhsulların gətirilməsinə əngəl törədir. Ölkəyə gətirilən məhsulların əsas hissəsini ucuz və keyfiyyətsiz mallar təşkil edir. Bu hal bir tərəfdən daxili istehsalı zəiflədir, digər tərəfdən isə aşağı və qeyri rəşional istehlak səviyyəsinin formalaşmasına gətirib çıxarır.

İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində və iqtisadi resursların konkret əmtəə bazarlarında baş verən meyllər də nəzərə alınmalıdır:

— istehsal olunan məhsulun enerji və material tutumunu aşağı salan qabaqcıl texnologiyalardan istifadə olunmasının daim artan miqyasları, bu da obyektiv olaraq Azərbaycan xammalına tələbatın aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır;

— Avropa bazarlarında Azərbaycan üçün ənənəvi xammal və yanacaq-energetika mallarının (neft, pambıq, kimya məhsulları, əlvan materiallar) rəqabətinin güclənməsi;

— Azərbaycan və onun ticarət tərəfdaşları tərəfindən unifikasiya çoxlu vaxt və maliyyə itkiləri ilə bağlı olan müxtəlif standartların və normaların istifadə olunması.

Azərbaycanın İƏT ölkələri ilə əməkdaşlığı, ilk növbədə Yaxın xaric dövlətləri regionda əsas strateji partnyorumuz Türkiyə ilə və İranla əlaqələr daha da inkişaf etdirilimişdir. İqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı (İƏT) dövlətlərarası qurum kimi 1985-ci ildə Türkiyə, İran və Pakistan arasında iqtisadi, texniki və mədəni əməkdaşlığı gücləndirmək məqsədilə yaradılmışdır. Azərbaycanın İƏT ilə ilk əlaqələri 1991-ci ildə, respublika hələ SSRİ-nin tərkibində olduğu zaman qurulmuşdu. 1992-ci ilin fevralında Azərbaycan İƏT-in üzvü oldu.

Bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində dünya ölkələrinin beynəlxalq təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkənin beynəlxalq rəqabətdə strategiyasının reallığı əlverişli iqtisadi əsasla söykənməlidir. Buna görə də Azərbaycan da öz xarici iqtisadi siyasətini həyata keçirərkən göstərilən istiqamətlərdə səmərəlilik prinsipindən çıxış etməklə xarici ticarət əlaqələrinin optimal inkişafının perspektivləri üçün əlverişli zəmin yaratmalıdır.

2.2 Xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi üzrə dünya təcrübəsi

Dünya ölkələrində dövlət xarici ticarət fəaliyyətini xeyli dərəcədə inzibati qadağanlar və məhdudiyətlərlə deyil, iqtisadiyyatın səmərəliliyini yüksəltməyə, konkret sosial – iqtisadi inkişaf məsələlərini reallaşdırmağa kömək edən xarici ticarət əməliyyatlarını gerçəkləşdirmək üçün əlverişli iqtisadi şərait yaratmaqla tənzimləməyə çalışır. Əksinə, ölkənin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərə bilən əməliyyatlar üçün daha az əlverişli iqtisadi şərait yaradılır. Bu məqsədlərlə xarici ticarətin iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən – idxal gömrük tarifi dərəcələrinin azaldılması və ya artırılması, valyuta əməliyyatlarının aparılma qaydasının dəyişdirilməsi və s. istifadə edilir.

Iqtisadi vasitələr öz təbiəti etibarilə əsasən bazar vasitəsi ilə qiymət mexanizminin köməyiylə malların rəqabət qabiliyyətinə təsir göstərir. Inzibati tədbirlər isə bazar mexanizmlərindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərir. TTBS (ÜTT) səviyyəsində iqtisadi vasitələrə üstünlük verilsə də, müasir dünyada tətbiq edilən idxalın inzibati tənzimləmə vasitələri bütün qüsurlarına baxmayaraq, beynəlxalq ticarəti formalaşdıran şərt olaraq obyektiv reallıqdır və onlarla hesablaşmaq olmaz. Hesab olunur ki, çox böyük olmayan mal qrupu ilə ticarətdə istifadə edilən, məhdud müddət ərzində etibarlı olan, hökumətin operativ müdaxiləsini tələb edən müəyyən iqtisadi və sosial problemlərin həlli üçün nəzərdə tutulan inzibati tədbirlər bazar mexanizminin normal fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə pozmaq iqtidarında deyildir və hətta onun normallaşmasına yardım edə bilər. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla izah olunur ki, iqtisadi tədbirlərin ayrı – ayrı çatışmazlıqları inzibati tədbirlərin üstünlükləri ilə kompensasiya edilir.

Xarici ticarət fəaliyyətini dövlət tənzimləmə vasitələrini iqtisadi və inzibati vasitələrə bölməklə yanaşı, digər təsnifat variantından da istifadə olunur: tarif və qyeri – tarif vasitələri. Sonuncu təsnifat variantı həm beynəlxalq hüquqda, həm də milli qanunvericilikdə çox geniş tətbiqini tapmışdır. İlk dəfə belə təsnifat variantını 1960–cı illərin sonunda TTBS (ÜTT) Katibliyi təklif etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi və tarif tədbirləri anlayışları nə qədər yaxın olsa da, onlar tam şəkildə üst – üstə düşmür. Xarici ticarət fəaliyyətinin iqtisadi tənzimləmə tədbirləri sırasına gömrük – tarif vasitələrinin özündən əlavə digər məcburi ödəmə növlərini (sərhəd vergi və rüsumları, kompensasiya və antidempinq rüsumlarını), eləcə də, ixracın iqtisadi stimullaşdırma vasitələrini də (ixracın sığortalıması və kreditləşdirilməsi, ixracatçılara vergi və digər güzəştlərin verilməsi, müxtəlif subsidiyalar) aid etmək gərəkdir.

Müasir dünya təsərrüfatında ticarət təsərrüfat həyatının ən çox tənzimləndiyi sahələrdən biridir. “Sərbəst ticarət” bayrağı altında, inkişaf etmiş ölkələr Ümumdünya Ticarət Təşkilatı çərçivəsində özlərinin, bir qayda olaraq, yüksək texnologiyalı hazır məhsullar kimi təqdim etdikləri məhsulların ixracını əngəlləyən tarif və qeyri – tarif məhduduiyyətləri zəiflətməyə çalışırlar. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkələrdən heç biri malların ixrac və idxalının inzibati tənzimləmə vasitələrinin tətbiqindən imtina etməmişdir.

Belə bir vacib məsələni vurğulamaq lazımdır ki, kəmiyyət məhduduiyyətləri qərbin inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin idxal etdiyi ərzaq məhsullarının təxminən 50% - ni, yanacaqın 30% - ni və tekstil məmulatlarının 10% - ə qədərini əhatə edir. İdxalın qlobal kvotalaşdırılmasını ABŞ, Kanada, Meksika, Hindistan, Koreya geniş tətbiq edir. İxracın lisenziyalaşdırılması və könüllü məhdudlaşdırılması vasitəsilə AB ölkələri və ABŞ az inkişaf etmiş ölkələrdən tekstil tikiş və ayaqqabı sənayesi, qara metallurgiya məhsullarının, dəzgahların, məişət elektron mallarının və avtomobillərin idxal göndərişlərini tənzimləyir. Daxili bazarın “üçüncü dünya” ölkələrinin ucuz mallarından qorumaq üçün texniki baryerləri Yaponiya daha aktiv tətbiq edir.

Hal-hazırda bazar iqtisadiyyatlı bütün ölkələrdə ixracın dövlət tənzimlənməsinin əsas vasitələri, bir sıra ölkələrdə isə (Yaponiya, Yeni Zelandiya, İsvaç, Avstraliya və b.) hətta yeganə vasitə inzibati vasitələrdir: ayrı – ayrı malların ixracını seçməli və məqsədyönlü tənzimləyən birbaşa qadağanlar və məhduduiyyətlər, lisenziyalaşdırma və digər tədbirlər.

Beynəlxalq ticarət hüququ ölkələr və onların kompaniyaları arasında ticarət etmənin qaydaları və gömrük normalarını əhatə edir. İyirmi ildən çoxdur ki, bu, beynəlxalq hüququn ən sürətlə inkişaf edən sahələrindən birinə çevrilmişdir.

Beynəlxalq ticarət hüququ daha geniş sahə olan beynəlxalq iqtisadi hüquqdan fərqləndirilməlidir. Beynəlxalq iqtisadi hüquq təkçə DTT hüququnu əhatə etmir. Həmçinin beynəlxalq monetar sistemin idarə edilməsi, valyuta tənzimlənməsi və beynəlxalq inkişaf hüququnu əhatə edir.

Müasir ticarət hüququ II Dünya müharibəsindən qısa müddət sonra əmtəələrlə ticarət məsələlərini tənzimləyən çoxtərəfli ticarət danışıqları ilə meydana çıxmışdır: Ticarət və Tariflər üzrə Baş Saziş(GATT).

Beynəlxalq ticarət hüququ Avropada inkişaf etmiş iqtisadi liberalizm nəzəriyyələri və sonra XVIII əsrdən bəri ABŞ təcrübəsinə əsaslanır.

Müasir şəraitdə dünyanın bütün ölkələri daxili bazarı xarici rəqabətdən qoruyan vasitələrin geniş kompleksindən istifadə edir ki, buraya tarif və qeyri - tarif tədbirləri, milli istehsalın daxili müdafiə metodları, valyuta və kredit vəsaitləri və digər vəsaitlər daxildir. Bu vasitələrin çoxunun tətbiqi çoxtərəfli dövlətlərarası sazişlərdə və konvensiyalarda təsbit edilmiş beynəlxalq qaydalarla nizama salınır. Həmin sazişlərin böyük kompleksi Ümumdünya Ticarət Təşkilatının hüquqi əsasını təşkil edir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı 1995-ci ildə Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (GATT) varisi kimi yaradılmış beynəlxalq təşkilatdır. ÜTT millətlər arasında ticarətin qlobal qaydalarını müəyyənləşdirən yeganə beynəlxalq təşkilatdır. Onun əsas funksiyası ticarətin tarazlı, maneəsiz, ehtimal olunan şəkildə və azad aparılmasını təmin etməkdir. Məqsəd üzv ölkələrin əhalisinin rifah halını yaxşılaşdırmaqdır. ÜTT çoxtərəfli ticarət sazişləri əsasında ölkələrarası ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsini həyata keçirir. [1]. Təşkilat yeni olsa da, çoxtərəfli ticarət sistemi 1940-50-ci illərdən etibarən GATT çərçivəsində yaradılmışdır.

Ötən 50 il ərzində dünya ticarətində inanılmaz artım müşahidə olunur. Məhsul ixracı orta hesabla ildə 6% artır. 1997-ci ildə ümumi ticarət 1950-ci illə

müqayisədə 14 dəfə artmışdır. GATT və ÜTT iqtisadi artıma təkan verən güclü və perspektivli ticarət sisteminin yaradılmasına köməklik göstərmişlər.

Əmtəələrlə, o cümlədən xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində aparıcı rol *Ümumdünya Ticarət Təşkilatına* (ÜTT) məxsusdur. Bu təşkilatın formalaşmasına qədər uzun bir təkamül yolu keçmişdir. Hazırda dünyanın 150 ölkəsi ÜTT-nin üzvüdür. Bundan başqa, 31 ölkə və bir neçə beynəlxalq təşkilat ÜTT-də müşahidəçi statusuna malikdir. Dünya ticarətinin 97%-ə qədəri ÜTT üzvlərinin payına düşür.

ÜTT çoxtərəfli ticarət sazişləri əsasında ölkələrarası ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsini həyata keçirir.

ÜTT-nin əsas məqsədi beynəlxalq ticarətin maksimum dərəcədə liberallaşdırılması və onun möhkəm əsaslarının yaradılması və beləliklə də, iqtisadi inkişafın, eyni zamanda insanların həyat səviyyəsinin yüksəlməsidir.

ÜTT-nin prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- “ən əlverişli rejim” prinsipi (üzv ölkələr üçün eyni ticarət şəraitinin yaradılması);
- “milli rejim” prinsipi (idxal olunmuş əmtəə və xidmətlərlə yerli mal və xidmətlər arasında ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi);
- ticarətin tənzimlənməsində tarif metodlarına üstünlük verilməsi;
- ticarətdə kəmiyyət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması;
- ticarət siyasətinin aydın və şəffaf olması;
- daxili bazarların ancaq ÜTT qaydaları əsasında qorunması;
- azad rəqabət üçün əlverişli şərait yaradılması;
- ticarət mübahisələrinin danışıqlar yolu ilə həll edilməsi.

ÜTT-nin hal-hazırda funksiyaları genişlənmişdir və dünya ticarətinin inkişafında müstəsna rol oynayır. ÜTT hazırda aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir.

- ÜTT-nin hüquqi əsasını təşkil edən çoxtərəfli ticarət sazişlərinin qəbul olunmasına və qəbul olunan sazişlərin yerinə yetirilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi;
- üzv ölkələr arasında ticarət danışıqlarının təşkil edilməsi;
- üzv ölkələr tərəfindən həyata keçirilən ticarət siyasətinin müşahidə edilməsi;
- digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın həyata keçirilməsi;
- üzv ölkələr arasında ticarət mübahisələrinin həll edilməsinə köməklik göstərilməsi;
- beynəlxalq ticarətə və ticarət siyasətinə dair informasiyaların toplanması, öyrənilməsi və təqdim olunması.

ÜTT-nin təşkilati strukturu ÜTT-nin yaradılması haqqında sazişin IV maddəsi ilə müəyyən edilib.

Qeyd etmək lazımdır ki, ÜTT – nin hüquqi sənədlərində xarici ticarət siyasətinin çoxsaylı vasitələrindən istifadənin sərt qaydaları vardır. Bütün dünya ölkələri, buna baxmayaraq, onları tətbiq edir. Həmin tədbirlərin ağıllı, vaxtlı – vaxtında kompleks tətbiqi hər hansı ölkənin iqtisadiyyatını effektiv şəkildə müdafiə etməyə imkan verir. Bu istiqamətdə ÜTT – nin bütün üzv ölkələrinin riayət etdiyi ümumi tendensiya – ticarət baryerlərinin ardıcıl, lakin dərindən seçilərək azaldılmasının aydın şəkildə dərk edilməsində fəaliyyətin aktivləşdirilməsi zəruridir. Bir sıra beynəlxalq konvensiyalar Ümumdünya Gömrük Təşkilatının himayəsi altında yaradılmış və fəaliyyət göstərir (Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və harmonikləşdirilməsi üzrə Konvensiya, Beynəlxalq ticarətdə dövriyyədə olan Malların Təsvirinin Harmonikləşdirilməsi Sistemi haqqında Konvensiya və başqaları). Ticarət və İnkişaf üzrə BMT – nin Konfransı (YUNKTAD) xarici ticarətin tənzimlənməsi sahəsində çoxtərəfli qaydaların inkişafına öz töhfəsini vermişdir: Məhdudlaşdırıcı iş təcrübəsini tənzimləyən Qaydalar Topplusunu, Qarşılıqlı olmayan, qyeri – diskriminasiya xarakterli preferensiyalar sistemi barəsində tövsiyələr, Qarışıq daşımalar haqqında konvensiya və YUNKTAD çərçivəsində işlənib hazırlanmış bir sıra başqa sənədləri

xatırlamaq lazımdır. BMT, Avropa İqtisadi Komissiyası (AİK) və bir sıra digər qurumlar böyük rol oynayır.

Təşkilatın yaradılmasının təşəbbüsçüləri kimi üçüncü dünya ölkələrinin ticarət problemlərinə diqqətin az olması məsələsini önə çəkən bir sıra İEOÖ, o cümlədən sosialist ölkələri çıxış ediblər.

YUNKTAD-ın qarşısına qoyulan vəzifələr aşağıdakılardır:

- dünya ticarətinin inkişafına dəstək verilməsi, sabit dünyanın və bərabər hüquqlu qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın təmin edilməsi;
- Müasir beynəlxalq ticarətin səmərəli funksiya göstərməsi üçün tövsiyələrin, prinsiplərin, təşkilati-hüquqi şəraitin və mexanizmlərin işlənilib hazırlanması;
- BMT sisteminin iqtisadi sahəsi üzrə təşkilatlarının fəaliyyətlərinin koordinasiyasında iştirak etmək.

YUNKTAD-ın strukturunda 6 komitə mövcuddur ki, onlar da müxtəlif istiqamətlər üzrə ixtisaslaşmışlar:

- Xammal əmtələri üzrə Komitə;
- Hazır məhsullar və yarımfabrikatlar üzrə Komitə;
- Dəniz daşımaları üzrə Komitə;
- Ticarətin “görünməyən” maddələri (xidmət) üzrə Komitə;
- Beynəlxalq ticarətin maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi üzrə Komitə;
- Texnologiyaların kommersiya ötürülməsi üzrə Komitə.

YUNKTAD-ın fəaliyyətinin ən səmərəli nəticəsi kimi “Xammal əmtələri üçün inteqrə olunmuş proqram”ın qəbul edilməsini göstərmək olar. Bu proqram nəticəsində inkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici ticarətində mühüm yer tutan 18 xammal əmtəəsi üzrə ticarət şəraiti yaxşılaşmışdır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əmtələri üçün inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarında imtiyazlar verilməsi rejiminin bərqərar olmasında da YUNKTAD-ın rolu böyükdür. YUNKTAD-ın Dehlidə keçirilən 2-ci sessiyası zamanı “İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən hazır əmtələrin idxalı zamanı ümumi imtiyaz sistemi” qəbul edilmişdir ki, bu sistemə görə də sənayecə inkişaf etmiş ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələrə bir sıra imtiyazlar təqdim edirlər.

Hazırda YUNKTAD beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində 15-20 il əvvəlki kimi elə də böyük rol oynamır, lakin özünün potensialını hələ də qoruyur.

Beynəlxalq Ticarət Palatası (BTP)-qeyri hökumət beynəlxalq təşkilatı olmaqla 1922-ci ildə yaradılıb və ümumilikdə yardımçı funksiyasını yerinə yetirir. Özündə 100-dən artıq ölkəni birləşdirir. Palatanın baş qərargahı Parisdə yerləşir. Əsas orqanı Konqresdir. O beynəlxalq kommersiya terminləri üzrə təlimatlar (“INCOTERMS”) dərc edir, beynəlxalq ticarət qaydalarını, ənənələrini, normalarını yayır və müxtəlif ölkələrin tacirləri və sahibkarları, həmçinin onların ticarət-sənaye palatalarının qurulmasında vasitəçilik missiyasını yerinə yetirir.

Beləliklə, beynəlxalq ictimaiyyət beynəlxalq ticarətin daha yüksək artım dinamikasının təmin edilməsi üçün səy göstərir və bu sahədən alınan mənfəətin bütün ölkələr üçün maksimumlaşdırılmasına çalışır.

Bütün bu çoxtərəfli beynəlxalq sazişlər kompleksi beynəlxalq ticarət sahəsində obrazlı şəkildə “davranış qaydalar”ını yaradır. Onlar müəyyənləşdirir ki (həmin qaydalara uyğun olaraq), milli iqtisadiyyatı mənfəət xarici iqtisadi təsirlərdən qorumaq; xarici ölkələrin diskriminasiya xarakterli tədbirlərinin ləğv edilməsinə nail olmaq, daxili və dünya bazarlarında ölkənin mövqeyini necə müdafiə etməyi müəyyənləşdirir.

Hazırda müxtəlif dövlətlərin iqtisadi maraqlarını malların idxal və ixracını tənzim edən tədbirlərin mürəkkəb kompleksi müdafiə edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə (məsələn, ABŞ, Yaponiya, Avropa ölkələri, Kanada, Avstraliya) və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (məsələn, Braziliyada, Hindistanda, ÇXR – da) bütün müasir ticarət – siyasi vasitələr tətbiq olunur. Buraya sössüz gömrük tarifi, kvotalaşdırma, lisenziyalaşdırma, ticarətdə texniki əngəllər, fitosanitar normalar, idxal və ixrac qadağaları, antidempinq və kompensasiya tədbirləri daxildir.

Xarici ticarətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələsini xarici ticarət dövriyyəsinin optimal strukturuna nail olmadam yerinə yetirmək mümkün deyildir. Xarici ticarət statistikasında xarici ticarət dövriyyəsinin strukturu ölkələrdə qəbul olunmuş ixrac və idxal mallarının təsnifatları və nomenklaturalarına uyğun olaraq müəyyən olunur. Milli gömrük tariflərində malların təsnifatının eyniliyini təmin

etmək üçün vahid təsərrüfat sisteminin yaradılması gömrük qanunvericiliklərinin unifikasiya istiqamətlərindən biridir.

Malların mövcud müxtəlifliyini sistemləşdirməyə daim təkmilləşməkdə olan elmi təsnifatlar kömək edir. Təsnifatlar malların keyfiyyətinin və çeşidinin idarə olunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir, belə ki bu malların sistemləşdirilmiş öyrənilməsinə, ticarətin rəşional təşkilinə, keyfiyyətə nəzarət üzrə işlərin səmərəli həyata keçirilməsinə, çeşidin strukturunun öyrənilməsi və formalaşdırılmasına kömək edir. Bundan başqa, malların eynicinsli qruplara bölgüsü aşağıdakılara imkan verir:

-malların keyfiyyətinin qrup xarakteristikasını aşkar etmək, hər bir mal qrupu üçün zəruri keyfiyyət nomenklaturasını müəyyən etmək, onlara olan ümumi tələbləri formalaşdırmaq, onların sınağının ümumi metodlarını hazırlamaq, onların qəbulu və keyfiyyətinə nəzarəti rəşional təşkil etmək;

- malın qruplar üzrə rəşional uçotunu təşkil etmək;

-ümumi xüsusiyyətlərə (əlamətlərə) əsaslanaraq malların rəşional saxlanması təşkil etmək.

Təsnifat “təsnifatlaşdırma”, yəni obyektlər çoxluğunu qəbul olunmuş metodlara uyğun olaraq oxşarlıq və fərqlənməyə görə alt çoxluqlara bölünməsi sözüündən çıxır. Çoxluğun alt çoxluqlara bölünməsi nəticəsində ümumi və fərqli əlamətlərə malik ola bilən, qarşılıqlı asılı və müstəqil ola bilən təsnifat qrupları yaradılır. Obyektlər çoxluğunun bölünməsi, onların alt çoxluqlara bölünməsinə yanaşma üsulların məcmusu təsnifləşdirmə metodu adlanır.

Ölkələrarası gömrük müharibələri,xarici ticarətdən əldə olunacaq üstünlüyü heçə endirdiyindən,xarici ticarətin inkişafına mane olmaqla yanaşı bütövlükdə ümümdünya təsərrüfatının inkişafını da ləngidirdi. Ona görədə 1948 ci ildə Cenevrədə ümümdünya ticarətində gömrük tariflərini tənzimləyən qlobal dünya təşkilatı kimi Ticaərət və gömrüklər üzrə Baş razılaşma yaradıldı.Bu təşkilatın-Beynəlxalq ticarət təşkilatının əsasnaməsi hazırlanarkən ABŞ təklifinə əsasən gömrük tariflərinin azaldılması və ticarətin liberallaşdırılması nəzərdə tutuldu.Havanada tərtib olunan həmin əsanamə iştirakçı ölkələr tərəfindən təsdiq

olunmadı lakin onun əvəzində gömrük siyasətinin əsas normativləri qüvvəyə mindi. Dəqiqləşdirilmiş amerika təklifləri- yəni iştirakçı tərəflərinin bərabərliyi, ticarət azadlığı bu razılaşmanın əsas ideyasını təşkil edirdi. Nəticədə Baş razılaşmanın və onun sələfi olan ÜDT (ümum dünya ticarət təşkilatının) fəaliyyətinin əsasını təşkil edən mühüm aşağıdakı normativlər müəyyən olundu:

-xaricdən gətirilən və ya idxal edilən bütün əmtəə və xidmətləri diskrimasiya etmədən onların ticarətinə mümkün qədər əlverişli şərait yaradaraq , ölkədə istehsal olunan əmtəə və xidmətlərlə eyni səviyyəli gömrük və vergi, ticarəti tənzimləyən normalarını tətbiq etmək;

-milli bazarı müdafiə etmək məqsədi ilə kəmiyyət məhdudiyyətlərini və yaxud buna uyğun tədbirləri tətbiq etməmək;

- üzv dövlətlərin əmtəə və xidmət bazarlarında iştirakın genişləndirilməsində ticarət güzəştlərinin qarşılıqlı edilməsi;

-ticarət mübahisələrinin danışıqlar və məsləhətləşmələr, ÜDT-də bu məqsədlə yaradılan mexanizmlərdən istifadə etmək yolu ilə həll edilməsi;

-xarici ticarət əməliyyatlarını xüsusi-hüquqi əsaslarda aparılması.

QATT fəaliyyətinin əsas məzmunu üzv ölkələr arasında gömrük rüsumlarının aşağı endirilməsi ilə əlaqədar danışıqlar təşkil etməkdir. QATT yaradıldığı gündən onun ÜDT –na transformasiya olmasına qədər belə danışıqların 8 raund keçirilmişdir. 1947-ci ildən 1967-ci ilə kimi keçirilən 5 raundda gündəlikdə ancaq tariflərin aşağı endirilməsi olmuşdur və 1947 ci ildə gömrük arifləri 40-60% olmuşdursa 1990-cı ildə bu tariflər 3-5% təşkil etmişdir. 1964-1967 ci ilər raundunda dempinq əleyhinə kodeksin hazırlanması və tariflərin aşağı salınması müzakirə olunmuşdur. 1973-1979 illərdəki Tokio raundunda tariflərin aşağı salınması, qeyri tarif maneələrinə qarşı ödənişlərin genişləndirilməsi və gücləndirilməsi kodeksi işlənib hazırlanmışdır. 1986-1994-cü ildə Urquvayda keçirilən danışıqlarda gömrük tariflərinin aşağı salınması, QATT mexanizminin

təkmilləşdirilməsi, Ümumdünya ticarət təşkilatının yaradılması haqqında razılığa əldə olunması və xidmətlərlə ticarət üzrə Baş Sazişin qəbul edilməsi mümkün olmuşdur.

Urquvay danışıqlarının mühüm nəticəsi ÜTT –nin yaradılması oldu. ÜTT, QATT ən əsas müddəalarını qüvvədə saxlamaqla, nəinki ticarətdə liberallaşmanı həyata keçirmək, həmçinin “əlaqələndirmək” xətti götürdü. Bu isə mahiyyət ehtibarını ilə odeməkdir ki üzv dövlət öz üzərinə belə bir öhdəlik götürür ki əgər o bir tərəfli qaydada hər hansı bir əmtənin idxalına tarifləri yüksəltməklə əlaqədar qərar qəbul etmək istəsə onda bu qərar digər əmtələrin idxalını liberallaşdırılması ilə əlaqələndirilməlidir. Bu ideyanın başlıca məqsədi üzv dövlətlərin hər hansı birində proteksionist meyllərin güclənməsinə imkan verməmək, proteksionist və liberal proqramların eyni inkişafını təmin etməkdir.

Beynəlxalq Şuralar ÜTT-nin təşkilati strukturunda mühüm rol oynayır. Beynəlxalq Şuralar Beynəlxalq Təşkilatlardan fərqli olaraq hüquq subyektivinə malik deyillər və bazarın tənzimlənməsinin xüsusi mexanizmini nəzərdə tutmurlar. Onlar beynəlxalq əmtəə sazişləri çərçivəsində onların reallaşdırılması məqsədilə yaradılmışlar. Onlar bu məqsədin reallaşdırılması üçün saziş iştirakçıları arasında münasibətləri tənzimləyir, onlara dünya əmtəə bazarının vəziyyəti və inkişaf meylləri barəsində informasiya təqdim edir, dünya qiymətlərinin tənzimlənməsi üzrə tədbirlər həyata keçirirlər. Beynəlxalq Şuraların işçi orqanları plenar sessiyalar, komitələr və katiblik hesab edilir.

ÜTT-nin strukturunda xammalın istehsalçıları və ixracatçılarının dövlətlərarası təşkilatlarının əhatə dairəsi olduqca genişdir. Xammal istehsalçısı xə ixracatçısı olan ölkələrin hökumətlərarası təşkilatları inkişaf etməkdə olan ölkələrin təşəbbüsü ilə 1960-cı illərdə xüsusi intensivliklə yaradılmışdır. Buradan məqsəd təbii resurslar üzərində milli nəzarəti gücləndirmək və xammal əmtəələri bazarlarında qiymətləri sabitləşdirməkdən ibarət idi. Belə təşkilatlara əmtəə assosiasiyaları da deyirlər. Dünyada belə assosiasiyaların dünya üzrə xammal istehsalı və ixracında xüsusi rolu vardır. Belə assosiasiyalardan Neft İxracatçısı Ölkələrinin Təşkilatı (OPEC), Ərəb Neft İxracatçısı Ölkələrinin Təşkilatı

(OAPEC), Mis İxracatçısı Ölkələrinin Hökumətlərarası Şurası (SIPEC), Boksit Hasilatçısı Ölkələrinin Beynəlxalq Assosiasiyası (İBA), Dəmir Filizi İxracatçısı Ölkələrinin Assosiasiyası (AİEC), Qalay İstehsalçısı Ölkələrinin Assosiasiyası (ATPC), Civə İstehsalçısı Dövlətlərinin Assosiasiyası (AMPC), Volfram İxracatçısı Ölkələrinin Təşkilatı (OTEC), Fosfat İxracatçısı Ölkələrinin Təşkilatı, Gümüş İxracatçısı Ölkələrinin Assosiasiyası ölkələrini göstərmək olar. Digər assosiasiyalardan isə Təbii Kauçuk İstehsalçısı Ölkələrinin Assosiasiyası (ANRPC), Təbii Kauçuk İstehsalçısı Ölkələrinin Assosiasiyası (ANRPC), Asiya və Sakit okean hövzəsi Ölkələrinin Kokos Birliyi (APCC) göstərmək olar. Dünyada kakao-kofe ixracatı və idxalı ilə məşğul olan Kakao-bob İstehsalçıları Birliyi, Kofe Təşkilatı, Ümumdünya Kofe Təşkilatı, Afrika Kofe Təşkilatı (İACO), Amerika Kofe Federasiyası, Afrika-Malaqasiya Kofe Təşkilatı, Çay İstehsalçısı və İxracatçısı Ölkələrinin Beynəlxalq Assosiasiyası, Cut İxracatçısı Ölkələrinin Təşkilatı, Asiya İstiot Birliyi (APPC), Banan İxracatçısı Ölkələrinin Birliyi (UPEB), Afrika Ar axis İstehsalçısı Ölkələrinin Şurası (AGC), Afrika Meşə Materialları İstehsalçısı Ölkələrinin Assosiasiyası (OAB), Afrika Yağlı Toxum İstehsalçıları Təşkilatı (AOPO), Latin Amerikasına və Karib hövzəsi Şəkər İxracatçısı Ölkələri Qrupu (GEPLACEA), Məğrib Ölkələrinin Sitrus Komitəsi (COMAP), Latin Amerikasına Ət İstehsalçıları assosiasiyası dünya ticarətində geniş şəbəkəyə malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əmtəə bazarının tənzimlənməsinə real təsiri az sayda assosiasiyalar göstərir. Daha çox müvəffəqiyyətə OPEC ölkələri nail olublar. Buna əsas səbəbi neftin bazis xammal əmtəəsi kimi məxsusluğu, onun hasilatının az sayda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təmərküzləşməsi, inkişaf etmiş ölkələrin neft idxalından asılılığı, transmilli şirkətlərin neftin qiymətlərinin artmasında maraqlı olmalarıdır. OPEC ölkələrinin söyləri nəticəsində neftin qiymətlərinin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmiş, icarə ödəmələrinin yeni sistemi tətbiq edilmiş, Qərb şirkətləri tərəfindən inkişaf etməkdə olan ölkələrin resursların istismar şərtləri axırıncıların xeyrinə dəyişdirilmişdir. Müasir şəraitdə OPEC neftin qiymətlərini müəyyən etməklə dünya neft bazarının tənzimlənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Hal-hazırda fəaliyyət göstərən təşkilatlardan biri Azad ticarət haqqında Şimali Amerika sazişidir. (NAFTA) 1994-cü il yanvarın 1-dən etibarən ABŞ, Kanada və Meksikanın ərazisində Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası haqqında Saziş (NAFTA) qüvvəyə mindi. Tarixi təcrübə göstərir ki, üç ölkə arasında ticarət-iqtisadi münasibətlər Şimali Amerika təsərrüfat kompleksinin formalaşdırılmasının vacib amilidir.

Şimali Amerikada inteqrasiya proseslərinin aktivləşdirilməsinə yönəldilmiş ilk rəsmi tədbir “Ebbot planı” (1947) hesab edilir. Bu planın məqsədi Kanada iqtisadiyyatının aparıcı sahələrinə ABŞ sərmayələrini stimullaşdırmaq idi. 1959-cu ildə ABŞ və Kanada birgə hərbi istehsal haqqında saziş bağladılar və bu saziş ABŞ standartlarının Kanada hərbi texniki istehsalına tətbiq edilməsinə imkan verdi.

ABŞ və Kanada arasında ikitərəfli ticarət-iqtisadi münasibətlərin inkişafının növbəti mərhələsi 1965-ci ildə bağlanmış avtomobilqayırma sənayesi məhsulları ilə ticarətin liberallaşdırılması haqqında saziş hesab edilir. Bu saziş öz növbəsində avtomobil istehsalı ilə əlaqədar olan bir çox digər sahələrin də inteqrasiyasını stimullaşdırdı.

Azad iqtisad zonalann yaranmasını şərtləndirən amillər və spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla, AİZ-lərin 30-a yaxın müxtəlif formaları dünya təcrübəsində özünü təsdiq etmişdir. Həmin zonalar məqsəd və vəzifələrindən, statuslarından və bir sıra xarakterik cəhətlərindən asılı olaraq, 5 qrupa bölünürlər (ticarət-anbar təyinatlı, ixrac yönümlü, istehsal-texniki yönümlü, iqtisadi-maliyyə və xidmət təyinatlı, kompleks və beynəlxalq AİZ-lər).

Qeyd etmək lazımdır ki, AİZ-lərin təşkilinin vahid bir forması mövcud deyildir və bu proseslər hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf modelinə və konsepsiyasına uyğun tənzimlənir. Hazırda Azərbaycanda AİZ tipli zonaların yaradılması və təşkili metodologiyaları öyrənilməkdədir. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, artıq Azərbaycanda iqtisadi zonalar barədə qanunvericilik bazası formalaşdırılıb və zəruri normativ sənədlər təsdiq ediləlidir. Bununla belə, bu tip zonaların uğurlu təşkili və fəaliyyəti üzrə dünya təcrübəsinin daha dərinədən öyrənilməsi və ölkəmizin iqtisadi inkişaf

proseslərinə uzlaşan AİZ modellərinin tətbiq edilməsi məsələləri aktuallığı ilə seçilir.

Azad iqtisadi zonalarda əsasən ticarət əməliyyatları, anbarlaşdırma, qablaşdırma, markirovka və sair fəaliyyət sahələri vardır. Burada sərbəst limanlar, tranzit daşımaları və azad gömrük əraziləri mövcuddur. Bu qəbildən olan AİZ-lərin dünya ölkələrində ən geniş yayılmış formaları aşağıdakılardır:

-sərbəst ticarət zonası – bu tip zonalarda bir sıra güzəştlər vardır, o cümlədən gömrük rüsumları, idxal vergisi tətbiq edilmir və əsas əməliyyatlar ticarət dövriyyəsinin artırılmasına xidmət edir. Bu cür zonalarda iri infrastruktur obyektləri, məsələn, iri anbar sahələri, çənlər və məhsulların saxlanması üçün anbarlar, avadanlıq və texniki vəsaitlər, maşın və mexanizmlər, laboratoriyalar və sairələr mövcuddur;

-ticarət-anbar zonası – Belə zonalara daxil olan mallar gömrük rüsumları ödənilmədən saxlanıla və satıla bilər. Burada geniş şəbəkəli ticarət-anbar kompleksləri yaradılır və xidmətlər göstərilir. Bu tip zonaların başlıca xüsusiyyətlərindən biri, onların beynəlxalq nəqliyyat qovşaqlarının kəsişdiyi ərazidə tranzit-nəqliyyat marşrutlarında, məsələn, dəmir yol qovşaqları, dəniz-çay limanları, aeroportlarda və sair müvafiq ərazilərdə yerləşməsidir;

-sərbəst gömrük zonası – bu zonalarda sərhəddən keçən mallara rüsum tətbiq olunmur və onlar dəniz və çayların sahillərində, nəqliyyat qovşaqlarının kəsişdiyi ərazilərdə yaradılır. Belə zonaların əsas məqsədləri xarici iqtisadi fəaliyyətin gücləndirilməsi, xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsidir.

- xüsusi gömrük zonaları bu zonaların əsas funksiyaları ixrac üçün nəzərdə tutulan malların tranzit sənədləşməsi, konsiqnasiya anbarlarında saxlanması, qablaşdırılması, onların ixrac şərtlərinə uyğunlaşdırılması (standartlaşdırılması) və sairələrdən ibarətdir. Belə zonalarda daxil olan mallar və onların oradan çıxarılması gömrük rüsumlarına cəlb edilmir;

- sərbəst liman – belə iqtisadi zonalar bilavasitə limanlarda yaradılır. Həmin zonalar malların rüsumsuz qəbulu və yola salınması hüququna malikdirlər. Bu tip zonalar yerləşdiyi ərazinin gömrük nəzarətinə aid olmurlar;

- açıq şəhərlər – bu tip iqtisadi zonalarda ticarət alqı-satqı əməliyyatlarının geniş spektri yer alır;

- sərhədyanı (regional) zonalar – bu zonalar sərhədyanı ölkələr arasında yerli ticarət-iqtisadi potensialın genişləndirilməsi, alqı-satqı əməliyyatlarının artırılması, investisiyaların cəlbi, beynəlxalq əmək bölgüsü prinsiplərindən səmərəli istifadə edilməsi, valyuta vəsaitlərinin daxil olmasının artırılması, yerli ərazilərin sosial-iqtisadi problemlərinin həll edilməsi və sair istiqamətlər üzrə fəaliyyət göstərirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya ölkələri təcrübəsində ixrac yönümlü azad iqtisadi zonaların şəbəkəsi geniş yayılmışdır. Bu istiqamətdə yaradılan zonaların əsas funksiyaları rəqabətqabiliyyətli və dünya standartlarına cavab verən ixrac təyinatlı malların istehsalının təşkili və ixrac edilməsidir. Dünya XİZ-in təcrübəsində bu tip iqtisadi zonaların əsas formaları bunlardır:

-ixrac-istehsal zonası – belə zonalarda ixrac yönümlü istehsal sahələri təşkil edilir. Bu ərazilərdə sürətləndirilmiş amortizasiya tətbiq edilir, əsas fondların qısa müddət ərzində silinməsi mümkündür. Burada əmək haqqının verilməsi ilə bağlı müxtəlif fondlara köçürmələr yoxdur və bu baxımdan bol-bol işçi qüvvəsi, əmək ehtiyatları mövcuddur. İnvestorlar tərəfindən zonaya gətirilən xammal və avadanlıqlar rüsumdan azaddırlar.

Müasir dövrdə elm-istehsal texnoloji təyinatlı AİZ-lərin yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu zonalarda istehsal proseslərinin təşkili üçün müəssisələrin yaradılması, texnoloji parkların (polislərin) təşkili və bu sahələrdə daxili və xarici bazarın tələbatına uyğun sənaye mallarının, avadanlıqlarının istehsalı, yüksək texnoloji məhsulların çeşidinin artırılmasıdır. Dünya iqtisadi proseslərində effektivli iqtisadi alət kimi özünü təsdiq etmiş istehsal-texnoloji AİZ-lər aşağıdakılardır:

-elmi-texniki zonalar - belə zonalar elmi-texniki yeniliklərin işlənilib hazırlanması, tətbiqi və onların istehsal sahələrinin təşkilindən ibarətdir;

-elmi-texniki park - bu tip zonaların əsas spesifik cəhətləri cəhətləri, burada işləyənlərin həm də bu parkda yaşamasıdır;

- kommersiya parkları - bu tip parklarda əsasən istehsal sahələri yaradılır, kommersiya fəaliyyəti təşkil edilir, sərğilər keçirilir, hazır məhsulların qablaşdırılması və satışı aparılır;

-sənaye parkı - bu tip parklarda adətən müxtəlif istehsal sahələri üzrə müəssisələr fəaliyyət göstərirlər. Belə müəssisələr zəif inkişaf etmiş regionlarda yaradılır və onlara dövlət tərəfindən müxtəlif güzəştlər verilir, dəstək göstərilir;

- biznes-inkubator- Bu tip iqtisadi zonalar modul tipli ofis kompleksində fəaliyyət göstərirlər. Burada təzə biznesə başlayanlar üçün ucuz qiymətə xidmətlər göstərilir. İcarə haqqının azlığı, rabitə, kompüter və kommunikasiya xidmətlərinin minimum xərclə başa gəlməsi zonada münbit sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinə imkan yaradır.

İqtisadi, maliyyə və xidmət yönümlü AİZ-lər dünya ölkələrinin iqtisadiyyatının inkişafında müstəsna rol oynayırlar.

- iqtisadi istehsal rejimi – Bu kimi zonalarda xarici kapitalın daha geniş həcmdə cəlbi üçün onlara yerli kapitalı eyni formada güzəştlər və hüququ statuslar verilir. Zonaya idxal edilən məhsullar, xammal və avadanlıqlar, yarımfabrikatlar, komplektləşdirici məmulatlar gömrük rüsumu ödəmədən ixrac edilə bilər ;

- xüsusi iqtisadi zonalar- Bu zonalarda xüsusi qaydalar və normativlər işlənilib hazırlanır, qəbul edilir və həyata keçirilir. Zonada gömrük və vergi güzəştləri sistemi müəyyənləşdirilir. Zonaların təşkilində əsas məqsəd mühüm dövlət proqramının icrası , sosial-iqtisadi problemlərin həlli , infrastrukturunun yaradılması, regionların (ərazilərin) inkişafı, iqtisadiyyat sektorlarının modernizasiyası, iri kapitalın və investisiyaların cəlb edilməsi, müasir texnologiyaların gətirilməsidir;

- offşor zonaları- Bu tip zonalar dünyanın bir kiçik ada ölkələrində fəaliyyət göstərilir. Belə zonalarda maliyyə-valyuta rejimləri olduqca əlverişlidir, bank və maliyyə əməliyyatları gizli saxlanılır, kommərsiya sirri qorunur və s.

Beynəlxalq ticarəti inkişaf etdirmək üçün ən effektiv yol idxal olunan mallar gömrük rüsumlarının azalmasını, vergilərin azalmasını, ticarətin artırılması üçün investisiyaların artırılmasını təmin etmək vacibdir. Məsələn əgər hər hansısa bir məhsulun istehsalı müəyyən ölkədə baha başa gəlirsə, həmin məhsulun istehsalı üçün digər ucuz başa gələn ölkədə investisiya qoymaq lazımdır.

Beynəlxalq ticarətin inkişafında gömrük proseduralarının əhəmiyyətini göstərmək üçün öz dövlətimizin xarici ticarətinə nəzər salaq. Ölkəmizin müasir gömrüyü 22 il bundan əvvəl yaradılmışdır. 1992-ci ildən bu günə kimi ölkəmizin xarici ticarəti arzu olunan, gözləniləndəndə yüksək tempə inkişaf etməyə başlamışdır. Ölkəmizdə xarici ticarətin inkişaf tempini aydın görmək üçün aşağıdakı cədvəllərə nəzər salaq:

Azərbaycan Respublikasının 1992-2013-cü illərdə xarici ticarət əlaqələrinin dinamikası

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə				Əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, faizlə	
	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac
1992	2 423,8	939,8	1 484,0	60,6	50,0	70,0
1993	1 353,5	628,8	724,7	55,8	66,9	48,8
1994	1 430,6	777,9	652,7	105,7	123,7	90,1
1995	1 304,9	667,7	637,2	91,2	85,8	97,6
1996	1 591,9	960,6	631,3	122,0	143,9	99,1
1997	1 575,7	794,4	781,3	99,0	82,7	123,8
1998	1 682,6	1 076,5	606,1	106,8	135,5	77,6
1999	1 965,6	1 035,9	929,7	116,8	96,2	153,4
2000	2 917,3	1 172,1	1 745,2	148,4	113,1	187,7
2001	3 745,3	1 431,1	2 314,2	128,4	122,1	132,6
2002	3 832,9	1 665,5	2 167,4	102,3	116,4	93,7

2003	5 216,6	2 626,2	2 590,4	136,1	157,7	119,5
2004	7 131,4	3 515,9	3 615,5	136,7	133,9	139,6
2005	8 558,4	4 211,2	4 347,2	120,0	119,8	120,2
2006	11 638,9	5 266,7	6 372,2	136,0	125,1	146,6
2007	11 771,7	5 713,5	6 058,2	101,1	108,5	95,1
2008	54 926,0	7 170,0	47 756,0	466,6	125,5	788,3
2009	20 824,5	6 123,1	14 701,4	37,9	85,4	30,8
2010 ¹	33 161,7	6 600,6	26 560,1	106,5	105,0	106,9
2010 ²	27 960,8	6 600,6	21 360,2	120,0	105,0	125,3
2011 ¹	43 121,3	9 756,0	33 365,3	102,2	145,3	89,5
2012	36 326,9	9 756,0	26 570,9	103,9	145,3	88,7
2013	36 037.7 ^{x)}	91.6 ³	28 375.9 ^{x)}	93.0 ³⁾	7 661.8 ^{x)}	98.2 ³⁾

¹⁾ Statistika məlumatı - ölkə sərhədini keçərək faktiki ixrac olunmuş, lakin hesabat dövründə gömrük orqanlarında rəsmiləşdirilməyən xam neft və təbii qazın həcmi və statistik qiymətləndirilmiş dəyəri nəzərə alınmaqla.

²⁾ Gömrük məlumatı - xam neft və təbii qaz ixracında gömrük rəsmiləşdirilməsi tarixi ilə bu məhsulların faktiki ixrac tarixi (ölkə sərhədini keçmə tarixi) üst-üstə düşmədiyi üçün ölkə üzrə ixracın ümumi həcminə ixrac edilmiş xam neft və təbii qazın hesab dövründə gömrük orqanlarında yalnız rəsmiləşdirilən həcmə dair məlumatlar daxil edilmişdir.

2010 və 2011-ci illər üzrə indekslər qiymət amili nəzərə alınmaqla hesablanmış və real dəyişməni (artım,azalmı) əks etdirir.

³⁾2012-ci ilin yanvar-oktyabrı 2011-ci ilin yanvar-oktyabrına nisbətən, müqayisəli qiymətlərlə;

^{x)}2012-ci ilin yanvar-oktyabrı; ^{xx)}2012-ci ilin yanvar-oktyabrı 2011-ci ilin yanvar-oktyabrına nisbətən;

Cədvəldən də görüldüyü kimi 1992-ci ildə ticarət dövriyyəsi 2 423,8 dollar təşkil etmişdirsə, bu göstərici 2011-ci idə 36326.9 dollara çatmışdır. Deməli, 1992-ci ildən indiyə kimi xarici ticarət dövriyyəsi 33903,1 dollar artmışdır. Bu rəqəm 20 il bundan öncəməqstəqil qazanmış ölkə üçün olduqca yüksək göstəricidir. Bu da güclü dövlət siyasətinin və düzgün şəkildə həyata keçirilən ticarət əlaqələrinin nəticəsidir.

Xarici ticarət kontraktlarının uğurlu alınması və onun iqtisadi səmərəliliyi bu və ya digər yükün necə daşınmasından, yükdaşıma üçün ən qənaətli və sürətli nəqliyyat vasitəsindən necə istifadə olunmasından xeyli dərəcədə asılıdır.

Nəqliyyat faktoru dünya ticarətinin itensifikasiyasında vacib ilkin şərait kimi həmişə nəzərdən keçirilmişdir. XVI-XVIII əsrlərin böyük coğrafi kəşfləri dəniz gəmiçiliyinin artımını biləvasitə şərtləndirdi ki, bu da dünya ticarətinin inkişafına güclü təkan verdi. XIX əsrdə buxar və elektrik enerjisinə sahib olmaqla, bəşəriyyət

nəqliyyat vasitəsini əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirdi. Paraxodlar, dəniz yolları nəqliyyatda əsl inqilaba səbəb oldu. Bunlar da öz növbəsində dünya təsərrüfat əlaqələrinin sonrakı inkişafına imkan yaratdı.

70-ci illərin əvvəllərində beynəlxalq daşımaların yekun həcmi 4,5-4,6 mlrd. dəyərində qiymətləndirilmişdir.

1996-cı ildə daşımalar 3.8 mlrd. qədər azalmışdır. Bu fakt beynəlxalq ticarət tempinin aşağı düşməsinə deyil, əksinə əmtəə mübadiləsinin strukturunda keyfiyyət dəyişikliklərin olmasına dəlalət edir. Daha çox “nəqliyyat tutumlu” yanacaq-xammal məmulatların payı azalmışdır.

Beynəlxalq ticarətdə ən geniş yayılmış nəqliyyat növü dəniz nəqliyyatıdır. Nəqliyyatın bu növü beynəlxalq yükdaşımalarının təxminən 65%-ni təmin edir. Daşımaların əsas növünü maye(duru) və qabsız yüklər, daha doğrusu dəniz daşımalarının həcmnin təxminən 40%-ni təşkil edən yanacaq-xammal məhsulları təşkil edir. Yerdə qalan 60% isə əsas yüklərin (hazır sənaye malları, istehlak təminatlı əmtəələr, ərzaq) payına düşür.

Beynəlxalq daşımaların ümumi həcmnin təxminən 15-17% dəmiryolu nəqliyyatının üzərinə düşür. O, bir qayda olaraq qurudaxili daşımalar üçün istifadə olunur.

Son 30-40 ildə dəniz nəqliyyatına ciddi rəqib kimi hava nəqliyyatı meydana çıxmışdır. Yerdəyişmələrdə olan sürətə görə avia nəqliyyatın üstünlüyünü nəzərə alsaq, o, beynəlxalq sərnişin daşımalarında liderdir. Sürətli geniş gövdəli təyyarələrin tətbiqi ilə daşıma qabiliyyəti kifayət qədər yüksəlmişdir. Yalnız 1985-2005-ci illərdə beynəlxalq hava əlaqələrinə daşımaların həcmi ikidəfədən çox artmışdır. Eyni zamanda maya dəyərində görə nəqliyyatın bu növü ən bahalılardan biridir. Ona görə də ümumdünya yükdaşımalarının ümumi həcmindəki payı 6%-i güclə ötür.

Xarici ticarət və iqtisadi əlaqələrdə avtomobil və çay nəqliyyatı ən az əhəmiyyət kəsb edən nəqliyyat növləridir. Xarici ticarət yükdaşımalarının ümumi həcmnin 5%-ə qədəri bütövlükdə onların payına düşür. Nəqliyyatın bu növləri özlərinin texniki mahiyyətinə görə daha lokal xarakterlidirlər. Əgər dəmiryolları

qitədaxili daşımalara xidmət edirsə, avtomobil və çay nəqliyyatı yüklərin yenidən daşınmasını qonşu ölkələr arasında təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, texnoloji (texniki) inkişaf beynəlxalq ticarətdə fiziki hərəkət edən malların (əmtəələrin) prosesini zəiflətməyə öz töhfəsini vermişdir. Dəniz portlarının və aeroportların infrastrukturlarının yeniləməkdə containerisation-un nəhəng böyüməsi (inkişafı) və yüksək texnologiyanın istifadəsi dünya ticarətinin effektivliyini və sürətini artırmışdır. Incoterms 2000 kimi uyğunlaşdırılan ölçülərdən (tədbirlərdən) müqavilə müddətlərinin (terminlərinin) harmonikləşməsi, Incoterms 2010 ilə yenilənən olmağa hazırlaşın, sərhəddi keçən (xarici) ticarətin hüquqi (qanuni), müqavilə və maliyyə aspektlərini zəiflətməyə kömək etmişdir.

Azad zonalar (porto-frankolar)

Belə vacib bir məsələni vurğulamaq lazımdır ki, dünya ölkələri arasında ticarət əlaqələrinin sürətli inkişafında elektron ticarət mühüm rol oynayır.

Elektron ticarət - informasiya sistemlərindən istifadə edilməklə malların alqı-satqısı, xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi üzrə həyata keçirilən fəaliyyət növüdür. Elektron ticarət anlayışı 1980-ci illərdə meydana gəlsə də, ilk dəfə internet vasitəsilə alqı-satqı 1995-ci ilə təsadüf edib.

Müasir İKT-dən iqtisadiyyatın real sektorlarında geniş istifadə olunması təsərrüfatların bazar infrastrukturunun (maliyyə, ticarət, biznes və s.) informasiya texnologiyaları əsaslarına çevirməyə imkan verir. Bu isə elektron biznes mühitinin texnoloji bazisinin, elektron kommersiyasının, informasiya-marketing şəbəkələrinin yaradılmasına imkan verir.

İnternet vasitəsilə həyata keçirilən elektron kommersiya əsasən 4 qrupa bölünür:

1. Məhsul satışı üzrə texnologiyalar. Buraya istehlakçıdan sorğunun alınması, hesabların yazılması, pul ödənişlərinin göndərilməsi və s. daxildir.
2. Distant satış və ixtisaslı kadrların hazırlanması və seçilməsi. Buraya məhsulun göndərişi, istehlakçıların monitorinqi, marketing və satış üzrə mütəxəssis seçimi daxildir.

Oktyabrın 18-20 tarixlərində İran İslam Respublikasının Tehran şəhərində İpək Yolu ölkələri arasında ticarətə yardım və onun asanlaşdırılması üzrə gömrük idarələrinin roluna dair III Beynəlxalq Forum keçirilmişdir.

Tədbirdə Azərbaycan, Türkiyə, Ukrayna, Rusiya, Gürcüstan, Türkmənistan, Qırğız, İran, İraq, Əfqanıstan, Pakistan, Koreya və Yaponiya gömrük xidmətlərinin vəzifəli şəxsləri, eləcə də bir sıra beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri iştirak etmişlər. Onlar İpək Yolu ölkələri arasında ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, mal dövriyyəsinin həcmnin artırılması və bu işlərin həyata keçirilməsində yeni metodların tətbiq edilməsi barədə müzakirələrin davam etdirilməsinin zəruriliyini vurğulamışlar.

Daha sonra forumun işi sessiyalar üzrə davam etmişdir. “İpək Yolu ölkələri arasında əməkdaşlıq: çağırışlar və imkanlar” mövzusunda ilk sessiyada Ümumdünya Gömrük Təşkilatının Baş katibi K.Mikuriya çıxış edərək ÜGT-nin fəaliyyəti, XXI əsrdə gömrüyün inkişafı ilə əlaqədar ÜGT-nin gördüyü işlər, gömrük hüquqpozmalarına qarşı mübarizə, gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi, ticarətin asanlaşdırılması və informasiya texnologiyalarının inkişafı barədə ətraflı məlumat vermişdir.

Sessiyada digər məruzəçilər İpək Yolu ölkələrinə sərmayələrin qoyulması imkanları, birgə gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi, ticarətin asanlaşdırılmasının əhəmiyyəti və bu sahədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların vəzifələri barədə çıxış edərək regionda ticarət münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi zərurətini vurğulamışlar. Forumun “Gömrük: ticarətin asanlaşdırılması və təhlükəsizliyi” mövzusunda ikinci sessiyasında isə əsas diqqət ticarətin asanlaşdırılmasına yönəlməklə yanaşı, beynəlxalq yükdaşımalarda təhlükəsizliyin təmin olunması və beynəlxalq təşkilatların dünya təcrübəsindən irəli gələn tövsiyələri, eləcə də Koreya gömrüyünün qabaqcıl təcrübəsinə dair nümunələrdən bəhs edilmişdir.

“Gömrük əməkdaşlığı üçün təkliflər” mövzusunda üçüncü sessiyada isə Yaponiya, İran və İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının nümayəndələri çıxış edərək gömrük əməkdaşlığının vacibliyi, onun ikitərəfli və çoxtərəfli formalar əsasında intensivləşdirilməsinin əhəmiyyətindən bəhs etmişlər.

“XXI əsrdə gömrüyün qarşılaşdığı çətinliklər və yanaşma metodları” mövzusunda növbəti sessiyada isə ÜGT nümayəndələrinin “Məlumat əsaslı riskin idarə olunması” və “Gömrük işinin təkmilləşdirilməsi və Ümumdünya Gömrük Təşkilatının Dünya Ticarətinin Təhlükəsizliyi və Asanlaşdırılması üzrə Çərçivə Standartlarının tətbiqi” ilə bağlı çıxışları dinlənilmiş, XXI əsrdə gömrüyün rolu və gömrük işinin inkişaf etdirilməsi platforması ətrafında fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Məruzəçi “BYD kitabçası tətbiq edilməklə beynəlxalq yükdaşımaları haqqında Gömrük Konvensiyası” və BYD sistemi barədə məlumat vermiş, eləcə də konvensiyanın əsas dayaqları və beynəlxalq multimodal yükdaşımaları zamanı sistemin yaratmış olduğu asanlaşma imkanları haqda danışmışdır. Çıxışda gömrük nəzarəti formalarının qarşılıqlı tanınması, nəqliyyat və rəsmiləşmə xərclərinin azalması yolu ilə beynəlxalq ticarətin təhlükəsiz və davamlı inkişafı üçün BYD sisteminin əhəmiyyətindən də bəhs edilmişdir. Bundan başqa, Rusiya, Belarus və Qazaxıstanın yaratdığı Gömrük Birliyində BYD sisteminin tətbiqi təcrübəsindən də danışılmış, sözügedən birliyin fəaliyyətinin hüquqi-normativ bazası, həmçinin nəqliyyat operatorlarının BYD daşımaları zamanı rastlaşdığı problemlər barədə məlumat verilmişdir. Daha sonra elektron BYD və qabaqcadan bəyanətmə sistemi də tədbir iştirakçılarına ətraflı izah olunmuşdur.

Beynəlxalq ticarətin inkişaf etdirilməsi üçün dünya ölkələri arasında əməkdaşlığı daha da artırmaq lazımdır. Bunun üçün ölkələr arasında münaqişələrin həlli yollarını tapmaq lazımdır.

Məhsul və xidmətlərin dünya bazarında qiymət dəyişilməsinin qorunub saxlanması üçün yolların axtarılıb tapılması üçün İEOÖ – lərə İEÖ – lərin maliyyə yardımlarının və kreditlərin verilməsi sayəsində Dünya bazarında hər

bir məhsul üzrə azad rəqabət zonalarının yaradılması beynəlxalq ticarətin inkişafında güclü təsir göstərə bilər.

Təbii sərvətlərdən və resurslardan daha səmərəli istifadə etmək üçün müasir texnika və texnologiyaların tətbiq olunması da beynəlxalq ticarətin inkişafına şərait yarada bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrlə yanaşı inkişaf etməkdə olan ölkələr də ildə bir neçə dəfə sərgi, yarmarka, torqların təşkil olunması beynəlxalq ticarət iştirakçıları olan ölkələrin öz məhsullarını təqdim etmək və tanıtmaq üçün real vasitələrdən istifadə etmək beynəlxalq ticarətə müsbət təsir göstərir.

ETT – nin yeniliklərindən istifadə, eləcə də bir çox ölkələrdə zəif həyata keçirilən və ya hələ də istifadə olunmayan elektron ticarətin hüdudlarını genişləndirməklə ticarət münasibətlərini genişləndirmək olar.

Beynəlxalq ticarətdə alqı – satqı məsləhətləşmələri və məlumatların elektron ötürülməsi üçün lazımi sistem və avadanlıqlarda istifadə beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının sadələşdirilməsinə kömək edə və vaxt itkisinə yol verilməz.

III FƏSİL. Beynəlxalq ticarətdə malların sertifikatlaşdırılması prosesi və malların keyfiyyət göstəricisində onun rolu

3.1. Malların sertifikatlaşdırılması

Sertifikatlaşdırılma latınca (sertifiko) təsdiq edirəm, sübut edirəm deməkdir. İlk dəfə sertifikatlaşdırılma anlayışı 1982 ildə Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (İSO) tərəfindən açıqlanmışdır.

Sertifikatlaşdırılma 1920-1930 illərdə həyata keçirilmişdir. 1920-ildə Almaniyada Standartlar İnstitutu məhsullar və xidmətlər üçün uyğunluq nişanı təsis etməkdir. 1938 –ci ildə Fransada Milli sertifikatlaşdırma sistemi yarandı. ABŞ-da sertifikatlaşdırılma müstəqil yarandı. Türkiyədə 1964-cü ildə sertifikatlaşdırılma yarandı. Azərbaycanda 1993 ildə Azərbaycan Dövlət Standartlaşdırma və metrologiya Mərkəzində sertifikatlaşdırılma həyata keçirildi. 1996-cı ildə Standartlaşdırma haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmişdir.

İSO- BEK-də “Məhsulun, yaxud xidmətin müəyyən standartlara və digər normativ –texniki sənədlərin tələblərinə uyğunluğunu təsdiq edən səriştəli orqan tərəfindən uyğunluq sertifikatı və yaxud nişanı verilmə prosesinə sertifikatlaşdırılma deyilir”

İSO-BEK-də “Sertifikatlaşdırılma – istehsal fəaliyyətinin nəticəsinin, məhsulun, işin, yaxud xidmətin qəbul edilmiş normativ tələblərə uyğun gəlməsinin üçüncü tərəf vasitəsilə rəsmi sənədləşdirmə ilə təsdiq edilməsi prosesi hesab edilir”. Üçüncü tərəf olaraq nəzarətin və siqnalların keçilməsi üçün ona səlahiyyət verilmişdir.

Məlum olduğu kimi məhsulların sertifikatlaşdırılmasında məqsəd onların qoyulmuş tələblərə, eləcədə insan, heyvan və bitkilərin sağlamlığına və təhlükəsizliyinə, ətraf mühitin mühafizəsinə dair tələblərə uyğun olduğunu təsdiq etməkdir. Məhsulların sertifikatlaşdırılması onların sərbəst dövriyyəsinə, məhsulların təkrar sertifikatlaşdırma aparmadan idxal-ixracına şərait yaradır.

Azərbaycanda məhsulların sertifikatlaşdırılması onların istehsalı, emalı, idxalı və ixracı səviyyəsində aparılır. Bəzi sertifikatlar hər mal partiyasına, bəzi

sertifikatlar isə istehsalata verilir. Ona görə hər mal partiyasına satış, idxal və ixrac edilmək üçün ayrıca, istehsalata isə müəyyən müddət üçün verilir ki, bu müddət ərzində istehsal olunan mallar həmin sertifikat əsasında satıla bilər.

Sertifikatlaşdırma aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- 1) Məhsulun təhlükəsizliyi və onun keyfiyyəti haqqında informasiyanın doğruluğunu qiymətləndirərkən dövlət maraqlarını təmin etmək;
- 2) Könüllülük və ya məcburilik;
- 3) Obyektivlik, yəni istehsalçı və istehlakçıdan asılı olmamaq;
- 4) Doğruluq (mötəbərlik), yəni peşəkar-sınaq bazasından istifadə edilməsi;
- 5) Ölkə və xarici istehsalçıların (və ya ayrı-ayrı firmaların) məhsulunu sertifikatlaşdırdıqda diskriminasiyaya yol verməmək;
- 6) Sertifikatlaşdırma üzrə orqanın və sınaq laboratoriyasının seçilməsi hüququnu istehsalçının ixtiyarına buraxmaq;
- 7) Sertifikatlaşdırma iştirakçılarının məsuliyyətini müəyyən etmək;
- 8) Sertifikatlaşdırmanın hüquqi və texniki təminatından, eləcə də onun nəticələrindən çox funksiyalar üzrə istifadə etmək;
- 9) Sertifikatlaşdırmanın müsbət nəticələri və ya sertifikatın fəaliyyətinin dayandırılması haqqında informasiyanın açıqlığı;
- 10) Məhsulun və xidmətin sertifikatlaşdırılmasında onların xüsusiyyətləri, istehsalın və istehlakın xarakteri nəzərə alınmaqla istifadə edilən forma və metodların müxtəlifliyi.

Azərbaycanda məhsulun, xidmətin və digər obyektlərin könüllü və məcburi sertifikatlaşdırılmasının hüquqi əsasları bu sahədəki beynəlxalq normalara cavab verməlidir.

Sertifikatlaşdırmanın təşkili iki mərhələdən ibarətdir:

- Sertifikatlaşdırılacaq məhsulun yaradılması və istehsalı üçün şəraitin təmin edilməsi və həyata keçirilməsi;
- Normativ-texniki sənədlərin tələblərinə uyğunluğunun təsdiqi kimi məhsulun sertifikatlaşdırılmasının təşkili və aparılması.

Setifikatlaşdırma iqtisadi və təşkilati-texniki aspektləri əhatə edir. İstehsallarının və məhsulların sertifikatlaşdırılması ilə yanaşı İSO məhsulun sertifikatlaşdırılmasını həyata keçirəcək sınaq mərkəzlərinin sertifikatlaşdırılmasını və ya akkreditləşdirilməsini həyata keçirir. Belə mərkəzlərə İSO sertifikatlaşdırma üçün lisenziya verir.

Məhsulun, xidmətlərin və digər obyektləri məcburi və könüllü sertifikatlaşdırılmasının hüquqi əsasları Azərbaycanda 10 iyun 1993-cü ildə qəbul olunmuş “Məhsulların və xidmətlərin sertifikatlaşdırılması haqqında” Qanunla tənzimlənir.

İştirakçılar dairəsindən asılı olaraq sertifikatlaşdırma beynəlxalq, regional (məhəlli), çoxtərəfli, ikitərəfli və milli ola bilər.

Hüquqi əlamətinə görə sertifikatlaşdırma məcburi və könüllü ola bilər.

Məcburi sertifikatlaşdırma – məhsulun vətəndaşların həyatı, sağlamlığı və əmlakı, eləcə də ətraf mühitin mühafizəsi üçün təhlükəsizliyi təmin edən göstəriciyə və qanunvericiliklə müəyyən olunmuş digər göstəricilərə uyğun gəlməsinin təsdiq edilməsi sahəsində təsərrüfatçılıq subyektlərinin fəaliyyətidir. Bu, “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunundan irəli gəlir. Azərbaycanda sertifikatlaşdırma 1 yanvar 1993-cü ildən tətbiq edilir. Qida məhsulları, elektrik avadanlığı, avtomobillər, tikinti materialları, təyyarələr və başqa məhsullar məcburi sertifikatlaşdırılır.

Məcburi sertifikatlaşdırılmalı məhsul sertifikatlaşdırılmamışdırsa, onun satışı qadağandır.

Könüllü sertifikatlaşdırma – məhsulun qanunvericilikdə məcburi sertifikatlaşdırılması nəzərdə tutulmayan göstəricilərə uyğunluğunun təsdiq edilməsi üzrə müvafiq təsərrüfat orqanlarının və subyektlərinin fəaliyyətidir.

Könüllü sertifikatlaşdırma əsas etibarilə məhsulun etibarlılığını, uzunömürlüliyünü, bir məhsulu digər məhsuldan əlverişli şəkildə fərqləndirən erqonomik, estetik, iqtisadi və başqa xarakteristikalarını əhatə edir.

Aparılması proseduralarına görə öz-özünü sertifikatlaşdırmanı və üçüncü tərəfin vasitəsilə sertifikatlaşdırmanı fərqləndirirlər.

Öz-özünü sertifikatlaşdırma və ya İSO-nun terminologiyasına görə “malgöndərən məhsulun uyğunluğuna dair bəyanatı” məhsulun standartların tələblərinə uyğunluğunu təmin etmək üzrə istehsalçı müəssisələrin və ya kənar təşkilatların iştirakı olmadan müxtəlif birliklərin (assosiasiyaların) həyata keçirdiyi tədbirlərdir. Öz-özünü sertifikatlaşdırma Yaponiyada, ABŞ-da, Kanadada, Almaniyada, Niderlandda və başqa ölkələrdə geniş yayılmışdır.

Üçüncü tərəfin vasitəsilə sertifikatlaşdırma, daha doğrusu, vasitəçilərlə sertifikatlaşdırma kənar təşkilatların iştirakını nəzərdə tutur. Həmin təşkilatlar aparılan tədbirləri qiymətləndirir və onların qəbul olunmuş qaydalara uyğun şəkildə düzgün aparıldığını təsdiq edir, nümunələrin sınaqlarını və texnoloji prosesin vəziyyətinə nəzarəti həyata keçirirlər.

Sertifikatlaşdırmanı keçmiş məhsullara uyğunluq sertifikatı verilir, məhsula uyğunluq nişanı vurulur, o, sertifikatlaşdırma mərkəzində satışına icazə verilmiş məmulatların siyahısına daxil edilir və müəssisəyə sertifikatın tanınması haqqında şəhadətnamə verilir.

Uyğunluq sertifikatı – sertifikatlaşdırma sisteminin qaydalarına görə verilmiş və sertifikatlaşdırılan məhsulun normativ aktların, konkret standartların və ya standartlaşdırma üzrə digər normativ sənədlərin tələblərinə uyğunluğunu təsdiq edən sənəddir.

Uyğunluq nişanı – müəyyən qaydada qeydiyyatdan keçmiş nişandır. O, sertifikatlaşdırma sisteminin qaydaları üzrə onların markaladıqları məhsulun normativ aktların, konkret standartların və ya standartlaşdırma üzrə digər normativ sənədlərin tələblərinə uyğunluğunu təsdiq edir.

Sertifikat – müəssisədə standartların bütün tələblərinə uyğun gələn məhsulun buraxıldığını təsdiq edən sənəddir.

Sertifikatlaşdırma sistemi – məhsulun sertifikatlaşdırılmasının aparılması üçün xüsusi prosedura qaydalarına və idarəetməyə malik olan sistemdir.

İstehsalçıların assosiasiyaları, xüsusi və ya hökumət orqanları sertifikatlaşdırma sistemində daxildir. Ən geniş yayılmış sistem sertifikatlaşdırma (standartlaşdırma) üzrə milli təşkilatlardan ibarət olan sistemdir.

Sertifikatlaşdırma sistemi müstəqildir, çünki o, nə istehsalçıya, nə də istehlakçıya məxsus deyildir.

Sertifikatlaşdırma sisteminə aşağıdakılar daxildir: məhsulun və istehsalın sertifikatlaşdırılması; istehsalçıların attestasiyası; sınaq laboratoriyalarının, həmçinin məhsulların sertifikatlaşdırılması və müəssisələrin attestasiyası orqanlarının, standartlara və ölçmə vasitələrinə nəzarət üzrə ekspert-auditorların və dövlət müfəttişlərinin öyrənilməsi mərkəzlərinin akkreditə edilməsi.

Sertifikatlaşdırma sisteminin mühüm elementi sertifikatlaşdırma orqanının tərkibinə məcburi qaydada daxil olmayan, lakin məcburi qaydada akkreditə edilən sınaq orqanıdır (mərkəz və ya laboratoriyadır).

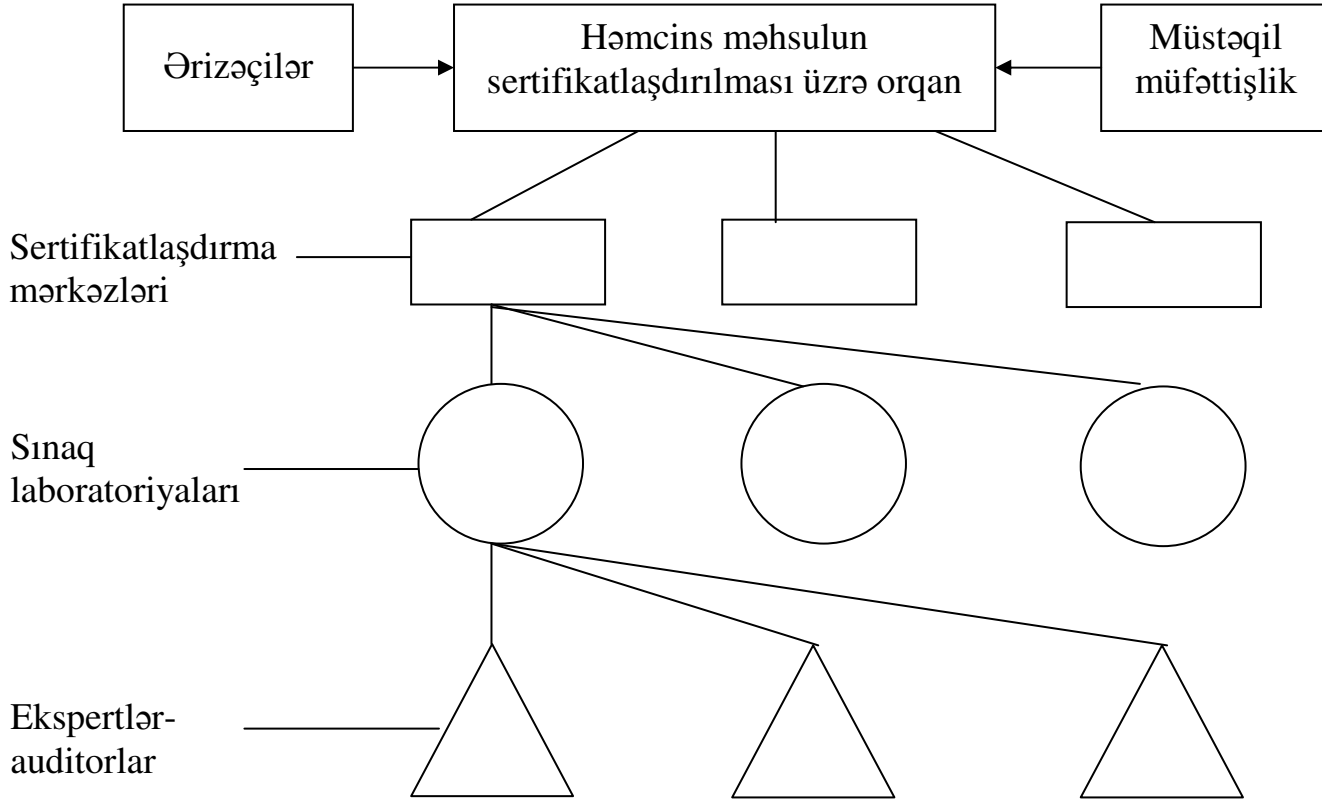
Müəssisə məhsulun sertifikatlaşdırılması üçün müvafiq təşkilata ərizə veridyi andan sertifikatlaşdırma prosedurası başlanır. Məhsulun mövcud normativ-texniki sənədlərə uyğunluğunun ilkin yoxlanılmasından sonra ərizəni təmin etmək haqqında qərar qəbul edilir.

Materiyalı öyrəndikdən sonra hər iki tərəfin hüquq və vəzifələrini təyin edən birgə sənəd və sınaqlarda, eləcə də məhsulun keyfiyyətinə nəzarət zamanı istifadə olunan texniki nəzarət vasitələrinin göstərildiyi əlavə sənədlər qəbul edilir.

Həmçinin məhsulun sertifikatlaşdırılması sisteminin prinsiplial sxemi şəkil 1-də verilir.

Şəkil 1

Həmcins məhsulun sertifikatlaşdırılması sisteminin prinsipial sxemi.

Sertifikatlaşdırma prosesində aşağıdakı funksiyalar həyata keçirilir:

– texniki funksiyalar, daha doğrusu, analizlərin, nəzarət ölçmələrinin, sınaqların və s. keçirilməsinin köməyilə uyğunluğunun bilavasitə müəyyən edilməsi;

– qeyri-texniki funksiyalar, daha doğrusu, məhsulun fəaliyyətdə olan standartlara uyğunluğuna daimi nəzarət edilməsi.

MDB ölkələrinin bazar münasibətlərinə keçilməsi və xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi ilə məhsulun sertifikatlaşdırılması üzrə işlər fəallaşmışdır. Perspektivdə sertifikatlaşdırma bütün müəssisələri əhatə edəcəkdir.

3.2. Azərbaycanda malların ixrac olunması üçün tələb olunan sertifikatlar

Azərbaycanda malların ixrac olunması üçün və ümumiyyətlə daxili bazarda satılması üçün aşağıdakı sertifikatların alınması tələb olunur:

- Mənşə sertifikatı - bütün məhsullar üçün;
- Keyfiyyət sertifikatı - Avropa Birliyinə ixrac olunan yeyinti məhsulları üçün;
- Baytarlıq şəhadətnaməsi - diri heyvan və kəsilmiş ət üçün;
- Gigiyenik sertifikat - bütün məhsullar üçün;
- Fitosanitar sertifikat - bitki və bitki mənşəli məhsullar üçün;
- Uyğunluq sertifikatı - əksər məhsulları üçün

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi qanunvericilikdə ixrac üçün mənşə və keyfiyyət sertifikatı göstərilə də, ancaq bunların əldə edilməsi üçün digər sertifikatların da təqdim edilməsi lazımdır. Ümumilikdə yuxarıda qeyd edilən sertifikatların alınması ardıcılığı aşağıdakı kimidir:

- Fitosanitar sertifikat (bitki və bitki mənşəli məhsul olduqda)
- Baytarlıq sertifikatı (heyvan və heyvan mənşəli məhsul olduqda)
- Gigiyenik sertifikat
- Uyğunluq sertifikatı
- Mənşə sertifikatı
- Keyfiyyət sertifikatı

Bu təlimatın "Gömrük və gömrük yük bəyannaməsi" bölümündə məlumat verildiyi kimi keyfiyyət sertifikatı yalnız Avropa Birliyinə ixrac üçün tələb olunur. Digər sertifikatlar isə digər ölkələr mal ixracı zamanı malı müşayiət edən sənədlərin siyahısına daxil edilməlidir. Sertifikatları verən orqanların adları haqqında isə həmin bölmədə məlumat verildiyindən burada təkrara yol vermirik. Adı çəkilən sertifikatların alınması proseduru haqqında ayrılıqda qısa məlumat verək.

Fitosanitar sertifikatın alınması proseduru

Fitosanitar sertifikat bitki, meyvə, tərəvəz və onlardan hazırlanan mal partiyasına və ya yükə verilir. İxracatçı sertifikat almaq üçün Fitosanitar Nəzarət

üzrə Dövlət Xidmətinə müraciət etməli və aşağıdakı tələb olunan sənədləri təqdim etməlidir:

- dövlət qeydiyyatı haqqında sənəd;
- Tarif Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş xidmət haqqının (Əlavə 1) ödənilməsi haqqında qəbz (5-20 manat);
- bitki və bitkiçilik məhsullarının təsviri sənədi.

Sənədlər təqdim edildikdən sonra məhsula fitosanitar karantin baxışı aparılır. İxrac olunan yüklərə ətraflı fitosanitar karantin baxışı ilk yüklənmə yerində, hava, dəniz və çay limanlarında, dəmiryol stansiyalarında və digər təkrar yüklənmə məntəqələrində (ixrac partiyasının formalaşması zamanı) həyata keçirilir. Mallarda hər hansı uyğunsuzluq aşkarlanmadıqda daxili karantin sertifikatı verilir. Daxili karantin sertifikatı 2 nüsxədə hazırlanır, biri mal sahibinə verilir, digəri yerli Karantin Xidmətində qalır. Daxili karantin sertifikatının verilməsi barədə Dövlət Xidmətinin yerli qurumu tərəfindən dərhal məhsulun respublikadan ixrac olunduğu sərhəd fitosanitar nəzarəti məntəqəsinə bildiriş göndərilir. Mal sərhəd karantin xidmətinə gətirilərkən xidmət tərəfindən mala vizual karantin baxışı keçirilir və uyğunsuzluq olmadıqda xidmət tərəfindən 2 nüsxədə hər nəqliyyat vahidinə sertifikat verilir. Onun bir nüsxəsi ərizəçiyə (yük sahibinə) verilir, digər nüsxəsi isə Dövlət Xidmətinin sərhəd fitosanitar nəzarəti məntəqəsində saxlanılır.

İxrac olunan yüklər sərhəddə fitosanitar nəzarəti məntəqəsində boşaldılmadan birbaşa xarici dövlətlərə göndərilərkən, bitki və bitkiçilik məhsulları mal partiyası formalaşdığı və göndərildiyi yerlərdə qablaşdırılır, plomblanır və nəqliyyat vasitələrinə yüklənir. Həmin yükə Dövlət Xidmətinin yerli qurumları tərəfindən 3 nüsxədə fitosanitar sertifikatı hazırlanır və onun bir nüsxəsi həmin qurumda saxlanılır, iki nüsxəsi isə ərizəçiyə verilir. Ərizəçi yükü sərhədə çatdırdıqda, fitosanitar sertifikatının bir nüsxəsini Dövlət Xidmətinin fitosanitar nəzarəti məntəqəsinə verməlidir və yük açılmadan, bölünmədən, digər yüklərə qarışdırılmadan və yenidən qablaşdırılmadan müəyyən olunmuş qaydada üzərində, gömrük tələblərinə riayət etməklə, vizual fitosanitar karantin baxışı həyata keçirilərək yola salınmalıdır.

Tranzit olunan bitki və bitkiçilik məhsulları Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövriyyədə olduqda, hissələrə bölündükdə, digər yüklərə birləşdirildikdə və ya yenidən qablaşdırıldıqda Dövlət Xidməti tərəfindən gömrük tələblərinə riayət edilməklə müəyyən olunmuş qaydada fitosanitar karantin baxışı aparılır, lazım gəldikdə müvafiq fitosanitar tədbirləri həyata keçirilir və təkrar ixracat fitosanitar sertifikatı verilir.

Təkrar ixracat fitosanitar sertifikatı 2 nüsxədən ibarət hazırlanır, bir nüsxəsi yük sahibinə verilir, digər nüsxəsi isə Dövlət Xidmətinin müvafiq qurumunda saxlanılır.

Baytarlıq sertifikatının alınması proseduru

Baytarlıq şəhadətnaməsi heyvanlara, kəsilmiş ətlərə və heyvan mənşəli məhsullara verilir. Şəhadətnaməni əldə etmək üçün Dövlət Baytarlıq Xidmətinə aşağıdakı sənədlər təqdim olunmalıdır:

- Ərizə;
- məhsul barədə məlumat;
- məhsulun adı və miqdarı (hər növ üzrə);
- məhsulun mənşəyi barədə məlumat;
- məhsulun yekun təyinatı və istifadə yeri.

Tələb olunan sənədlər verildikdən və Tarif Şurası tərəfindən təsdiq edilən xidmət haqqı ödənişləri (müayinə və sertifikat üçün 20-40 manat) edildikdən sonra Xidmət məhsulu baytarlıq müayinəsindən keçirir. Uyğunsuzluq aşkar olduqda imtina edilir, aşkar edilmədikdə isə həmin gün şəhadətnamə verilir. İdxal olunan məhsullara verilən baytarlıq sertifikatı məhsul müayinədən keçirilərək baytarlıq şəhadətnaməsi ilə əvəz edilir. Su, hava və dəmiryol nəqliyyatı ilə daşınan məhsullara şəhadətnamə 2 nüsxədə verilir, biri yükü müşayiət edənə, biri isə yük sahibinə verilir. Baytarlıq şəhadətnaməsi hər yükə və ya mal partiyasına verilir. Baytarlıq şəhadətnaməsi məhsulu müşayiət edən sənədlərə daxil edilir və məhsulun üzərində qeyd edilmir.

Gigiyenik sertifikatı alınması proseduru

Gigiyenik sertifikat bütün məhsullara onların sanitar tələblərə uyğunluğun təmin etmək üçün verilir. Bunun üçün Sanitariya və Epidemioloji Nəzarət Mərkəzinə müraciət edilməli, Tarif Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş xidmət haqqı ödənilməli və aşağıdakı sənədlər təqdim olunmalıdır:

- sanitar-epidemioloji xidmətin mütəxəssisləri tərəfindən götürülmüş məhsulun nümunəsini;
- istehsal olunan yeyinti məhsulları üçün əlavə olaraq istehsalçı müəssisənin sanitariya norma və qaydalarının tələblərinə uyğunluğu haqqında ərazi dövlət sanitariya nəzarəti orqanının müayinə aktını.

Sonra məhsul laboratoriyada gigiyenik qiymətləndirmədən (bioloji, kimyəvi, toksikoloji və digər göstəricilər üzrə) keçirilir. Məhsul ekspertizadan keçirildikdən sonra müsbət rəy verilir və gigiyenik qeydiyyatı alınaq reyestrədən keçirilir. Bundan sonra məhsula 10 iş günü ərzində gigiyenik sertifikat verilir. Gigiyenik sertifikat yerli məhsullara 1 il müddətinə, idxal olunan məhsullara isə 6 ay müddətinə verilir.

Uyğunluq sertifikatının alınması proseduru

Uyğunluq sertifikatı məhsulun müvafiq standartın tələblərinə uyğunluğunu təsdiq etmək üçün qanunvericilikdə göstərilmiş əksər məhsullara verilir. O məhsullara uyğunluq sertifikatı verilir ki, həmin məhsullar Nazirlər Kabinetinin 343 sayılı Qərarında əks olunmuş məcburi sertifikatlaşdırılmalı məhsulların siyahısında qeyd edilmişdir. Deməli siyahıda olmayan məhsulların məcburi sertifikatlaşdırılması aparılmır.

Sertifikatın verilməsi üçün Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsinin ərazi sertifikatlaşdırma idarələrinə müraciət etmək lazımdır. Müraciət zamanı aşağıdakılar təqdim olunur:

A) seriya şəklində istehsal olunan məhsullar üçün:

- normativ sənədlər (zərurət olduqda);

- keyfiyyəti idarəetmə sisteminin sertifikatının surəti (olduqda);
- istehsalçının apardığı sınaqların protokolları;
- gigiyenik sertifikatın surəti;
- heyvan mənşəli məhsullar üçün baytarlıq şəhadətnaməsinin surəti;
- emal olunmamış bitki mənşəli məhsullar üçün fitosanitar sertifikatının surəti;
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu halda xüsusi razılığın surəti;

B) partiya şəklində istehsal olunan məhsullar üçün: müqavilənin (kontraktın) surəti;

- sınaq protokolları (olduqda);
- gigiyenik sertifikatın surəti;
- istehsalçının məhsula verdiyi keyfiyyət sertifikatının surəti (olduqda);
- heyvan mənşəli məhsullar üçün baytarlıq şəhadətnaməsinin surəti;
- emal olunmamış bitki mənşəli məhsullar üçün fitosanitar sertifikatının surəti.

Sənədlər qəbul edildikdən və Tarif şurası tərəfindən təsdiq edilmiş xidmət haqqı məbləğ (16-30 Manat) edildikdən sonra seçilmiş sertifikatlaşdırma sxeminə uyğun olaraq sertifikatlaşdırma prosesinə başlanılır. Sertifikatlaşdırma prosesi aşağıdakı kimi olur:

- təqdim edilmiş sənədlərin təhlili;
- sertifikatlaşdırma sxeminin seçilməsi, məhsulun sınaqlarının aparılacağı akkreditə edilmiş laboratoriyanın (mərkəzin) seçilməsi;
- sifariş üzrə qərarın qəbul edilməsi;
- məhsuldan nümunə seçilməsi və məhsulun eyniləşdirilməsi;
- məhsul nümunələrinin sınaqları;
- sınaqların nəticələrinə görə uyğunluq sertifikatının verilməsi və ya onun verilməsindən imtina barədə qərarın qəbul edilməsi.

İstehsalçı məhsulu özü sınaqdan keçirmədikdə sertifikatlaşdırma orqanı məhsulun akkreditləşdirilmiş sınaq laboratoriyasında sınaqdan keçirilir. Nəticələr əsasında məhsulun sınağa nəticələri haqqında protokol hazırlanır. Seçilmiş sertifikatlaşdırma sxemində göstərildiyi halda sonra istehsalatın nəzərdən

keçirilməsi və vəziyyətinin qiymətləndirilməsi aparılır. Təqdim olunmuş sənədlər, məhsulun sınağının nəticələri, istehsalatın təhlilin nəticələri əsasında sertifikatlaşdırma üzrə orqan qərar qəbul edir. Qərar qəbul edildikdə məhsulun uyğunluq sertifikatı və AZS uyğunluq nişanı haqqında lisenziya verilir. Sertifikatın qüvvədə qalma müddəti seçilmiş sertifikatlaşdırma sxemindən asılı olaraq 1 və ya iki il müəyyən edilir. Bundan sonra məhsulun üzərinə AZS uyğunluq nişanı və müvafiq standart vurula bilər.

Mənşə sertifikatının alınması proseduru

Mənşə sertifikatı ölkədə istehsal olunan və ya kifayət qədər təkrar emala məruz qalan məhsulların Azərbaycana məxsus olduğunu, eləcə də mənşəsi dəyişməyən ölkəyə gətirilən malların ilkin mənşə ölkəsinə məxsus olduğunu təsdiq etmək üçün verilir. Bunun üçün İstehlak Bazarına Nəzarət üzrə Dövlət Xidmətinə ərizə ilə müraciət edilir. Ərizəyə baxılıb müsbət cavab verildikdə Xidmətlə müqavilə bağlanılır və tələb olunan digər sənədlər təqdim olunur və Tarif Şurası tərəfindən təsdiq olunmuş xidmət haqqı tariflərə (malın həcmindən asılı olaraq 17-177 manat) uyğun olaraq ödəniş edilir.

Sonra malın mənşə ölkəsi müvafiq qaydalara uyğun olaraq təyin edilir və mənşə sertifikatı verilir. Mənşə sertifikatı 3 əsas vərəqdən (Forma ST-1 , Forma A və ümumi forma və 3 əlavədən (hər formaya bir əlavə) ibarət olur. Forma A sertifikatı Avropa Birliyinə GSP + proqramı çərçivəsində malların ixracı üçün nəzərdə tutulub.

Keyfiyyət sertifikatının alınması proseduru

Keyfiyyət sertifikatı qeyd ediliyi kimi Avropa Birliyi ilə əldə edilmiş razılığa əsasən Birliyə ixrac olunan yeyinti məhsullarına verilir. Sertifikatın alınması üçün İstehlak Bazarına Nəzarət üzrə dövlət xidmətinə ərizə ilə müraciət olunmalıdır. Ərizədə məhsulun ixrac tarixi, təyinat ölkəsi, mənşə ölkəsi, ixrac edilən məhsulların istehsal və emal edildiyi müəssisənin təsdiqedicisi kod nömrəsi, gömrük çıxış məntəqəsi, məhsulun adı, miqdarı və s. məlumatlar göstərilməlidir;

Keyfiyyət sertifikatı ixrac olunan hər mal partiyasına verilir. Sertifikat əldə etmək üçün təqdim edilmiş ərizəyə aşağıdakı sənədlər əlavə olunmalıdır:

- mənşə sənədinin əsli;
- uyğunluq sertifikatı;
- gigiyenik sertifikatı;
- alqı-satqı müqaviləsi (kontraktı) ;

• ixrac olunan məhsulun növündən asılı olaraq mövcud qanunvericiliyə uyğun fitosanitar sertifikatı, baytarlıq şəhadətnaməsi, ovlanmış heyvanlara müvafiq orqanın icazəsi və ovun qadağan olunmamış müddətdə ovlanması və müəssisəyə daxil olduğu haqda sənəd, Avropa Komissiyasının müvafiq direktivləri və şura rəqlamentləri ilə müəyyən edilmiş digər sənədlər

- ixrac ediləcək məhsula dair hesab-faktura (invoys);

Sənədlər təqdim olunduqdan sonra Xidmət əməkdaşları tərəfindən istehsal edilmiş və qablaşdırılmış məhsullardan nümunə götürülür və laboratoriyadan ekspertizadan keçirilir. Ekspertizanın nəticəsi haqqında işə rəy tərtib olunur.

Bundan sonra Xidmətin Avropa Birliyinin tələbinə əsasən ixracatçı müəssisənin istehsal prosesinin HACCP planına uyğun olması üzrə müşahidələr aparılır. Nəticələr müsbət olduqda verilən rəylər və təqdim olunan sənədlər əsasında dəyərləndirmə aparılır və keyfiyyət sertifikatı verilir. Sertifikat 3 nüsxədə hazırlanır, biri səlahiyyətli orqanda qalır, 1-i malı müşaiyət edən sənədlərə daxil edilir, bir işə müəssisəyə verilir. Məhsul ixrac olunduqdan sonra 3 gün ərzində doldurulmuş yük gömrük bəyannaməsinin sürəti ərizəçi tərəfindən xidmətə təqdim olunmalıdır.

3.3. Beynəlxalq ticarətdə malların keyfiyyətinin yüksəldilməsində sertifikatlaşdırmanın rolu

Məhsulun texniki səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi onun keyfiyyət kateqoriyaları üzrə attestasiyası ilə bağlıdır. Hər bir məhsul üçün gec-tez elə bir moment gəlir ki, bu məhsulun istifadəsi sərfəli olmur, yəni o mənəvi köhnəlir. Bunun yerinə yeni, yüksək keyfiyyətə malik məhsul gəlməlidir. Bu momenti təyin etmək üçün məhsulun attestasiyasından istifadə olunur.

Sənaye məhsullarının attestasiyası iki keyfiyyət kateqosiyası üzrə həyata keçirilir: yüksək və birinci.

Yüksək keyfiyyət kateqosiyasına o məhsullar aiddir ki, onlar özlərinin texniki-iqtisadi göstəricilərinə görə ən yaxşı dünya nümunələri səviyyəsindədir və ya ondan yüksəkdir; onlar xalq təsərrüfatında texniki tərəqqini təyin edir, xarici bazarda rəqabətə dözür. Bu cür məhsullar yüksək stabil keyfiyyət göstəriciləri ilə xarakterizə olunmalıdır.

Birinci keyfiyyət kateqoriyasına o mallar aiddir ki, onlar normativ-texniki sənədlərin tələblərinə cavab verir, yəni seriyalı istehsal üçün standartlarda nəzərdə tutulmuş tələblər səviyyəsindədir.

Aşağıdakı məhsullar attestasiyadan keçirilmir:

- Sənaye emalı keçməmiş məhsullar;
- Ancaq ölkənin müdafiəsi üçün buraxılan məhsullar;
- İstehsalatdan çıxarılmış məmulatlar üçün ehtiyat hissələri və komplektləşdirici məmulatlar;
- Yeyinti məhsulları;
- Tibbi təyinatlı məhsullar;
- Parfumer (ətriyyat) – kosmetik mallar;
- Əl əməyi vasitəsilə istehsal olunan yuvelir məmulatlar;
- Kitab məhsulları və incəsənət əsərləri;
- Tara və qablaşdırma.

Yeni mənimsənilən məhsulun attestasiyası bir ildən gec olmayaraq, xüsusi mürəkkəbliyə malik məhsulun attestasiyası isə seriyalı istehsala başlayandan iki ildən gec olmayaraq aparılır.

Son zamanlar elektrotexnika və bir sıra digər sənaye sahələrində yeni məhsulun layihələndirilməsi üçün texniki tapşırıqların attestasiyasını aparırlar. Bu zaman gələcək məhsulun texniki səviyyəsinin göstəriciləri qiymətləndirilir və bu, yeni məhsulun yüksək keyfiyyət kateqoriyasına uyğunluğunu təmin edir.

Bir sıra müəssisələr detalların və qovşaqların istehsalı prosesində onların attestasiyasını həyata keçirirlər.

Xarici ticarətin inkişaf etdirilməsi, sənaye məhsullarının keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə son zamanlar məhsulların sertifikatlaşdırılmasına böyük əhəmiyyət verilir.

BMT-nin Avropa iqtisadi komissiyasının qəbul etdiyi tərifə əsasən sertifikatlaşdırma buraxılan məhsulun (proseslərin, xidmətlərin) keyfiyyət göstəricilərinin onun normativ-texniki sənədlərdə verilmiş müvafiq göstəricilərinə uyğunluğunu təyin etməkdən ibarətdir.

Beynəlxalq təcrübədə sertifikatlaşdırmanın iki metodu qəbul edilmişdir: özü-özünü sertifikatlaşdırma və “üçüncü tərəf” vasitəsilə sertifikatlaşdırma.

Özü-özünü sertifikatlaşdırma ancaq ABŞ və Kanadada tətbiq olunur. Bu metodda istehsalçının özü istehsal etdiyi məhsulun sınağını aparır və müvafiq sertifikatı doldurmaqla və ya Uyğunluq nişanı vurmaqla həmin məhsulun standartlara, yaxud texniki şərtlərə uyğunluğunu bəyan edir. Bu halda məhsulun istehlakçısı onun sınağı üçün qəbul edilmiş metodlar haqqında informasiya ilə təmin edilir.

Sertifikatlaşdırmanın ən geniş yayılmış metodu ikinci metoddur. Burada sertifikatlaşdırma məhsulun istehsalçısından və istehlakçısından asılı olmayan “üçüncü tərəf” vasitəsilə aparılır. Bu obyektiv orqan sınaq üzrə rəsmi mərkəzlər, laboratoriyalar, institutlar və yaxud standartlaşdırma üzrə milli təşkilatlar ola bilər.

Hər bir sertifikatlaşdırma sistemi beynəlxalq, milli standartlara, texniki şərtlərə əsaslanır.

Beynəlxalq İSO təşkilatında sertifikatlaşdırma üzrə xüsusi komitə (KASKO) yaradılmışdır. Bu komitə sertifikatlaşdırma üzrə bir sıra metodik tövsiyələr hazırlamışdır.

KASKO komitəsinin milli standartlaşdırma sistemlərinin uyğunlaşdırılması, həmçinin sınaq laboratoriyalarının və mərkəzlərinin sınaqaparma qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi metodlarının yaradılması sahəsindəki işləri böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu metodlardan RS 24-1978 İSO və RS 25-1978 İSO rəhbəredici sənədləri göstərmək olar.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr yeni bir orqan – sınaq mərkəzlərinin akkreditləşdirilməsi üzrə Beynəlxalq Konfrans (İLAK) yaratdılar. Bu orqanın vəzifəsi akkreditləşdirmə sistemləri üzrə, sınaq laboratoriyalarının akkreditləşdirilməsi üzrə, sınaqların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə informasiya və təcrübə mübadiləsini təşkil etmək, həmçinin akkreditləşdirilmiş milli laboratoriyalarda aparılmış sınaqların nəticələrinin qarşılıqlı tanınmasına kömək etməkdir. Qarşılıqlı tanınma iki və çoxtərəfli sazişlərin bağlanması yolu ilə həyata keçirilir.

Avropada sertifikatlaşdırma üzrə beynəlxalq sazişlərin sayı 200-dən çoxdur. Bu sazişlər ölkədə sertifikatlaşdırma üçün məsuliyyətli milli orqanlar arasında bağlanır. Ən çox məhsul növünü elektrotexniki avadanlıqların sertifikatlaşdırılması üzrə Beynəlxalq komissiya (SEE), elektron məmulatların sertifikatlaşdırılması üzrə Beynəlxalq elektrotexniki komissiya çərçivəsində bağlanmış sazişlər əhatə edir.

Yeni yaradılan və ya istehsal olunan məhsulun keyfiyyətini qiymətləndirən zaman ən vacib vasitələrdən biri məhsulun sınağıdır. Odur ki, ölkədə məhsulun dövlət sınaq sistemi yaradılmışdır. Bu sistem sınaqların dəqiq aparılma qaydalarını və sınaq laboratoriyalarının (mərkəzlərinin) ixtisaslaşmasını müəyyənləşdirmişdir.

Məhsulun dövlət sınağını müəyyən qrup məhsul növləri üzrə təsdiq olunmuş dövlət sınaq mərkəzləri aparır. Dövlət sınaqlarının əsas məqsədi məhsulun keyfiyyət göstəricilərinin qiymətləri haqqında obyektiv, düzgün informasiya

almaq və onların məhsulun normativ-texniki sənədlərinə uyğunluğunu yoxlamaqdır.

Bu aşağıdakılar haqqında qərar qəbul etmək üçün lazımdır:

1. Məhsulu istehsalata qoymaq (istehsala başlamaq).
2. Seriyalı və ya kütləvi istehsalın dayandırılması.
3. Məhsulun seriyalı istehsalını davam etdirmək.
4. Məhsulu ixrac məqsədi ilə istehsal etmək.
5. Məhsulun idxal olunmasının məqsədəuyğunluğu.
6. Uyğunluq sertifikatının verilməsi.

Dövlət sınaq sisteminin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq məhsulun aşağıdakı dövlət sınaq növləri qəbul edilmişdir:

- Qəbul sınaqları;
- Kvalifikasiya sınaqları;
- Inspeksiya (müfəttişlik) sınaqları;
- Attestasiya sınaqları;
- Sertifikatlaşdırma sınaqları.

Məhsulun dövlət sınaqları Sisteminin texniki əsasını bütün növ dövlət sınaqlarını aparmağa imkan verən sınaq avadanlıqları, ölçmə vasitələri və digər texniki vasitələr təşkil edir.

Məhsulun dövlət sınaqları Sisteminin normativ-metodiki əsasını aşağıdakılar təşkil edir:

- Dövlət sınaq sisteminin təşkilati-metodik və normativ-texniki əsası olan kompleks standartlar;
- Məhsulun işlənməsi və istehsalata qoyulması (istehsalın başlanması) sisteminin kompleks standartları;
- Ölçmələrin vəhdətinin Dövlət təmin olunma sisteminin kompleks standartları;
- Məhsula və onun sınaq metodlarına qoyulmuş tələbləri əks etdirən normativ-texniki və texniki sənədlər;

- Sınaq vasitələrinə və onların istifadə qaydalarına qoyulmuş tələbləri əks etdirən normativ-texniki sənədlər.

Məhsulun dövlət sınaqları sistemi üzrə 1981-1982-ci illərdə aşağıdakı dövlət standartları qəbul edildi:

1. QOST 25051.0-81 “Məhsulun dövlət sınaqları sistemi. Əsas müddəalar”
2. QOST 25051.0-82 “Məhsulun dövlət sınaqları sistemi. Sınaqların nəticələrinin təqdim edilməsi, işlənməsi, dəqiqliyinin qiymətləndirilməsi və tərtib edilməsi. Ümumi tələblər”.
3. QOST 16504-81 “Məhsulun dövlət sınaqları sistemi. Məhsulun sınaqları və keyfiyyətinə nəzarət. Əsas terminlər və təyinlər”.
4. QOST 24555-81 “Məhsulun dövlət sınaqları sistemi. Sınaq avadanlıqlarının attestasiya qaydaları. Ümumi müddəalar”.

Bu standartların müvafiq müəssisə və təşkilatlarda tətbiqi buraxılan məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynadı. Onlar bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişlər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiyada qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin tənzimləmə sistemi tədqiq edilmiş, onun problemləri və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri araşdırılaraq aşağıdakı nəticələrin və ümumiləşdirilmiş təkliflərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur:

1. Xarici ticarət əlaqələrin tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarının öyrənilməsi, o cümlədən müasir konsepsiyalar baxımından təhlili göstərmişdir ki, iqtisadiyyatın idarə edilməsində dövlətin yeri, rolu, funksiyası ilə əlaqədar problemlərin tədqiqi iqtisadi elminin yaranması dövründən bu gün də daxil olmaqla iqtisadçıların, tədqiqatçıların araşdırdıqları tədqiqat obyektlərindən biridir. Bu mənada ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi merkantilizmdən başlamış və müasir beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinə qədər uzun bir yol keçmişdir.

2. Xarici iqtisadi əlaqələrin düzgün təşkili ölkələrin əhalisinin iqtisadi və sosial durumunun yaxınlaşmasında mühüm rola malikdir. Beynəlxalq ticarətdə, o cümlədən də xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında uzun illərdən bəri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki meyli – beynəlxalq ticarətin liberallaşması və proteksionizmin dərinləşməsi ilə müşahidə edilir.

Dünyada inkişaf edən beynəlmilləl ticarət-iqtisadi və maliyyə əlaqələri proteksionizmin məhdudlaşdırılmasının tələb etsə də, böhran meylləri və dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminin hər bir iştirakçısının mövqelərinin zəifləməsi zamanı ticarətin liberallaşdırılması kursunda müəyyən «kənarlaşmaların» ortaya çıxmasına imkan yaradır. İqtisadi qloballaşmanın təsiri nəticəsində son illərdə sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin məqsədyönlü və sistemli, ardıcıl təzyiq və təsirləri nəticəsində bir qayda olaraq beynəlxalq ticarətin liberallaşması meyli üstünlük təşkil etsə də, əksər ölkələr, xüsusi ilə də iqtisadi və siyasi güc mərkəzləri özlərinin xarici (beynəlxalq) ticarət-iqtisadi diplomatiyalarında iqtisadi amilləri və iqtisadi təzyiqləri (müxtəlif forma və metodlarda) proteksionist tədbirlər sifətində tətbiq etməyə üstünlük verirlər.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, ölkələr gömrük-tarif tənzimlənməsini tətbiq etməklə bir sıra iqtisadi, o cümlədən də sənaye siyasətinin həyata keçirilməsini daha dayanıqlı və nəzarətediləbilən səviyyədə saxlamaq üçün istifadə edirlər. Belə ki, müdaxilələrin həyata keçirilməsi üçün proteksiyanın səmərəli səviyyəsindən istifadə etmək və bununla əlaqədar olaraq tariflərin arzuolunan səviyyələrinin təsirlərinin (həm idxala, həmçinin də ixraca) müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

3. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin səmərəli səviyyəsinin hesablanması əsasında ticarət siyasətinin vacib və əhəmiyyətli qərarı və bu siyasətin təməl prinsipləri üzərində qurulan vahid xarici ticarət əlaqələr sistemi, o cümlədən də xarici bazarlara daxil olma, dünya bazarına inteqrasiya etmək kimi strateji prioritetlər nəzərə alınır. Xarici ticarət əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə təsir edən daxili və xarici amillər və meyllərin təsiri nəticəsində, o cümlədən də müasir dövrdə iqtisadi qloballaşma və iqtisadiyyatın, ticarətin liberallaşmasının dərinləşdirilməsi kimi meyllər ayrı-ayrı ölkələrdə vahid milli iqtisadi siyasətin yaradılması və onun əsas prinsiplərinə əməl edilməsi yönündə tarif tənzimləmə, xüsusi ilə də gömrük tarif tənzimləmə siyasətinin obyektiv reallığın həqiqi gərəkliliklər müstəvisində həllini zəruri edir, həmçinin də şərtləndirir.

Belə ki, respublikamızın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi valyuta nəzarəti strateji əhəmiyyətli xammal materialların ixracının tənzimlənməsi və ümumilikdə idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi istiqamətində həyata keçirilməkdir.

Azərbaycanın xarici ticarət strategiyası bütövlükdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin əsas tərkib hissələrindən biri olmaqla ilk növbədə rəqabət üstünlüklərinin formalaşması və inkişafına əsaslanır.

4. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, dövlət tənzimlənməsinin mexanizminin mahiyyətində xarici ticarət tarif və qeyri-tarif metodların köməyi ilə tənzim edilir. Respublikamızda xarici iqtisadi əlaqələri tənzimləmək, xarici ticarətə müdaxilə etmək üçün istifadə edilən ən mühüm amillərdən biri də gömrük tarif-

ləridir. Gömrük tarifləri xarici iqtisadi siyasətin ən geniş yayılmış vasitələrindən biridir.

Bu prosesdə idxal və ixracın gömrük tarif tənzimlənməsi müstəsna rol oynayır. Belə ki, idxalın gömrük-tarif alətləri vasitəsilə tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılması, daxili bazarın müdafiəçinin gücləndirilməsi məqsədilə tarif dərəcələrinin eskalasiyası prinsipinə daha ciddi şəkildə riayət etməsidir. İdxalın tənzimləmə mexanizmində öncül mövqelərə gömrük-tarif vasitələrinin çıxarılmasının zəruriliyini nəzərə alaraq xarici tərəf müqavilələrimizi daha az qıcıqlandıran vasitələrdən olan tarif kvotalarının tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bundan başqa aqrarsferada rəqabət mübarizəsinin təsirli metodlarından olan sürüşkən idxal rüsumlarından, vergilərindən tənzimləmə təcrübəsində istifadə edilməlidir.

İqtisadi inkişafın təməl sütunlarının dayanıqlı və davamlı edən xarici iqtisadi siyasət, o cümlədən də xarici ticarət siyasəti hər bir sivil ölkədə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənmə sisteminin əsas tərkib hissələrindən biridir.

5. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət siyasəti ticarət əlaqələrinin beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə yönəldir. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq normalar və təcrübə ilə uyğunlaşdırma və eyniləşdirmə istiqamətində inkişaf etdirilir, xarici ticarət əlaqələrində sertifikatlaşmanın tətbiqi əmtəələrin keyfiyyətinin yaxşılaşması və ölkədə iqtisadi artımın təmin edilməsində müstəsna rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin tərkib hissəsi kimi vahid xarici ticarət siyasəti; xarici ticarət fəaliyyətinin vahid dövlət tənzimlənməsi sistemi və onun həyata keçirilməsinə nəzarət; Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinin bütövlüyü; xarici ticarət fəaliyyəti iştirakçılarının bərabərliyi və hər hansı formada ayrışeçkiliyə yol verilməməsi; xarici ticarət fəaliyyəti iştirakçılarının hüquq və qanun maraqlarının dövlət tərəfindən qorunması; dövlətin və onun orqanlarının xarici ticarət fəaliyyətinə lüzumsuz müdaxiləsinin, onun iştirakçılara və bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatına zərər vurulmasının istisna edilməsi.

6. Xarici ticarətdə qeyri-neft sektorunda istehsal olunan məhsulların ixracının artdığı və investisiya qoyuluşunun strukturunda da müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. 2012-ci ildə vergidərəcələrinin azaldılması bütün mənbələr hesabına yönəldilən investisiyalarda qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisinin xeyli dərəcə artmasına səbəb olmuşdur.

Ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən sənayenin inkişafında yeni dövr başlanmışdır və bu sahədə, əldə edilmiş nəticələr onu söyləməyə əsas verir ki, respublika iqtisadiyyatında qeyri-neft sektoru indii daha artıq önəm kəsb etməkdədir. Bu sektorda müşahidə olunan dinamizm iqtisadiyyatın diversifikasiyası ilə bağlı həyata keçirilən siyasətin düzgünlüyünü göstərir.

Xarici ticarət sahəsində aparılan islahatların strateji xətti-idxal-ixrac əməliyyatları üçün əlverişli şəraitin yaradılmasından, onları tənzimləyən qaydaların liberallaşmasından ibarətdir.

Xarici ticarət sahəsində islahatlar üç başlıca istiqamətdə aparılmışdır: səmərəli idarəetmə sisteminin yaradılması; hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və dünya standartlarına harmonizasiyası; idxalın və ixracın strukturunun yaxşılaşdırılması.

8. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində İSO 9001:2000 standartının tətbiqi artıq mühüm zərurətə çevrilmişdir. Bazarda uğurlu fəaliyyət göstərmək və rəqabətə tab gətirmək istəyən müəssisə mütləq İSO 9001:2000 standartını tətbiq etməlidir, çünki, bazar bu standarta artıq məcburi xarakter verməklə onu yeni bir səviyyəyə qaldırmışdır.

9. Respublikada ixrac potensialının artırılması, strukturunun yaxşılaşdırılması, məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, idxalın səmərəliliyinin artırılması, yeni texnologiyalar və innovasiyaların respublikada gətirilməsi ölkə iqtisadiyyatının davamlı və dayanıqlı inkişafın təkan verəcəkdir. Bu yağla, inkişaf ixracın strukturunun yaxınlaşdırılması və ixracın ümumi həcmində hazır məhsulun payının artmasına gətirib çıxacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, «Qanun»-2014, s.48
- 2.«Azərbaycan Respublikasının ixracat potensialından səmərəli istifadə edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 13 aqust 1992-ji il.
- 3.«İxracat vergisi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 28 mart 1995-ci ildə qəbul edilmişdir. /www.customs.az /
- 4.«Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 20 iyun 1995-ci ildə qəbul edilmişdir. / www.customs.az /
- 5.Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi. 10 iyun 1997-ci il tarixli 311-IQ sayılı Qanuna əsasən təsdiq edilmişdir. / www.customs.az /
- 6.Azərbaycanın statistik göstəriciləri - 2012. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: «Səda»-2013
- 7.Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi İnternet saytı: www.azstat.org
- 8.Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye nazirliyinin rəsmi İnternet saytı: www.economy.gov.az
- 9.Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin rəsmi İnternet saytı: www.customs.az
- 10.Azərbaycan Respublikası Milli Bankı. 2013-cü il üzrə illik hesabat. Bakı-2013
- 11.Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu. 2012-ci il üzrə illik hesabat.

Bakı-2012

12. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun rəsmi İnternet saytı: www.oilfund.az

13. Azərbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı (2008-2013-jü illər). Bakı, Nurlar – 2008.

14. Azərbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı (2014-2018-jü illər). Bakı, Nurlar – 2014

15. A. Nadirov, Ş. Muradov, A. Ələsgərov və b. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, Elm-2005

16. A. Nadirov. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı, Elm-2005

17. A. Əliyev, A. Şəkərəliyev, İ. Dadaşov. Dünya iqtisadiyyatı. Müasir dövrün problemləri. Bakı, 2003, 455 s.

18. A. Ş. Şəkərəliyev. Keçid iqtisadiyyatı və dövlət. Bakı, 2000, 278 s.

19. A. Ş. Şəkərəliyev, Z. A. Şəkərəliyeva. Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsi. Bakı-2006. 228 s.

20. A. Abdullayev. İqtisadiyyat və iqtisadi siyasət. Bakı-2003, 228 s.

21. A. Əliyev. Azərbaycanın iqtisadi siyasəti. Bakı-2003, 324 s.

22. Beynəlxalq Valyuta Fondunun rəsmi internet saytı: www.imf.org

23. D. Vəliyev. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın dünyamaliyyə bazarlarına inteqrasiyası. Bakı-2006, 242 s.

24. D. Vəliyev. Beynəlxalq iqtisadiyyat. Bakı, 1998, s.382.

25. Dünya Bankı Qrupunun rəsmi internet saytı: www.worldbank.com
26. J. Stiqlits. Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar. Bakı, İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, 2004. 318 s.
27. G. Gənjiyev, A. Qurbanzadə. İxraj ehtiyatlarından istifadənin yaxşılaşdırılması istiqamətləri. Bakı – 2003, 128 s.
28. H. B. Allahverdiyev, K. S. Qafarov, Ə. M. Əhmədov. İqtisadiyyatın Dövlət tənzimləməsi. Bakı, 2002, s.446.
29. Ş. T. Əliyev. Xüsusi iqtisadi zonaların təşkili problemləri və inkişaf perspektivləri. Bakı – 2008, 252 s.
30. Z. Səmədzadə. Dünya iqtisadiyyatı (Çin «İqtisadi möcüzəsi». Bakı) 2001, s.317.
31. Аббасов Ч.М. Пути интеграции Азербайджана в мировую экономики. Баку, Елм –2004
32. Александров Д.П., Бобков А.В., Васьковский С.А. и др. Международное регулирование внешнеэкономической деятельности. Издательство деловой и учебной литературы, 2005, 799 с.
33. А.И.Ахмедов, Л.Х.Мухсинова, Р.Азизов, С.М.Гаджиева. Международная торговля Азербайджанской Республики. Баку - Сада - 2002, 244 стр.
34. Всемирная торговая организация: Документы и комментарии. М., Торгово-Промышленная палата-2001
35. Сакс Дж.С., Ларрен Ф.Б. Макроэкономика. Глобальный подход. Пер. с англ. М., «Дело»-1996.

Summary

The international trade policy and its concepts are explained in details in first chapter of the dissertation work.

The role and complex analysis of certification in international trade operations are given in the second chapter.

Application characteristics of certification in the foreign trade relations of Azerbaijan are explained at the end of the dissertation work.

РЕЗЮМЕ

Главная цель диссертации заключается в исследовании специфических свойств внешнеторговой политики в условиях переходной экономики и выработке конкретных предложений и рекомендаций по определению возможностей ее оптимизации.

В диссертационной работе проведены широкие исследования по изучению концептуальных основ внешнеторговой политики в современный период, обобщению ретроспективных взглядов на ее генезис, выявлению специфических свойств торговой политики в условиях переходного периода и исследованию новых парадигм касательно Всемирной Торговой Организации.

С использованием различных показателей всесторонне проанализированы современное состояние, структура, география и динамика развития внешнеторговых связей страны, изучены и оценены нормы и процедуры торгового режима, исследована правовая база внешнеторговой политики, проанализированы потенциальные возможности взаимоотношений Азербайджанской Республикой с ВТО, исследовано соответствие общих принципов организации Азербайджанской реальности и определены ограниченные условия перехода к унифицированным принципам.

REFERAT

Dünya dövlətlərinin əsrlər boyu bir-birilə iqtisadi əlaqələr yaratmaq üçün istifadə etdiyi ən çevik, ənənəvi mexanizm xarici ticarətdir. Bu əlaqə formasının obyektiv zəruriliyi iqtisadi resursların dünya ölkələri arasında qeyri – bərabər bölgüsü, istehsal prosesinin səmərəli təşkili üçün istehsal resurslarının və ya texnologiyanın kombinasiyasının zəruriliyi, xarici ticarətin milli resursların beynəlxalq mobilliyinin əvəzləyicisi kimi çıxış etməsi və s. kimi amillərlə izah edilir.

Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma proseslərinin daha da sürətlənməsi ölkələrin beynəlxalq iqtisadi ixtisaslaşmada aktiv iştirakını zəruri etmişdir. Dünya təsərrüfat sisteminin müasir inkişafı beynəlxalq ticarətin daha da genişləndirilməsi və inkişafını, onun liberallaşdırılması, dinamik şəkildə ticarət-iqtisadi əlaqələrin ildən-ildə həm coğrafi, həm də əmtəə strukturu baxımından dəyişməsinə özündə təcəssüm etdirir.

Ölkənin qlobal iqtisadi məkanda tutduğu mövqeyinin xarici ticarətin inkişaf səviyyəsindən, xüsusiyyətlərindən daha çox asılı olması xarici ticarətin ölkə iqtisadiyyatının ən vacib ünsürü kimi öyrənilməsinə labüd edir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının da xarici ticarətinin inkişaf səviyyəsindən, onun beynəlxalq ticarətdə tutduğu mövqeyinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Keyfiyyət çoxsaylı xüsusiyyətləri özündə əks etdirən mürəkkəb və universal bir kateqoriya kimi uzun bir keçmişə malikdir. Keyfiyyətli məhsul istehsal etmə istiqamətində atılan ilk addımlar əvvəllər buraxılan məhsulun sadəcə olaraq yoxlanılmasından ibarət idi. Burada görülən iş, istehsala nəzarət edib xətalara müəyyən etmək, müştəriyə zərərli məhsulların satılmasının qarşısını almağa yönəlmişdi.

XX əsrin sonunda dövlət müstəqilliyi əldə etmiş Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüququn tam səlahiyyətli üzvü kimi beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində daxil olmağı və xarici ölkələrlə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin yaradılmasını və bu əlaqələrin inkişafını ali məqsəd kimi qarşıya qoysa da onun beynəlxalq əmək bölgüsündə layiqli yer tutması bir sıra problemlərin kompleks həllini tələb

edir. Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi sistemə etibarlı tərəfdaş kimi inteqrasiyası onun xarici iqtisadi strategiyasının optimal parametrlərinin təyin edilməsini, bu strategiyanın ölkənin sosial, siyasi, milli inkişaf proqramları ilə düzgün əlaqələndirilməsini ön plana çəkir. Buna görə də Respublikanın xarici ticarətinin xüsusiyyətlərinin dərinlən öyrənilməsi, bu sahədə problemlərin aşkara çıxarılması, inkişaf meyillərinin düzgün qiymətləndirilməsi respublikanın xarici iqtisadi strategiyasının daha optimal işlənməsinə gətirə bilər.

Hazırkı şəraitdə liberallaşma dünya ticarətinin inkişafı qanunauyğunluğunun əsas meylli kimi nəzərdən keçirilir. Texnoloji yeniliklər qloballaşmanı zəruri edirsə, liberallaşma onun reallaşdırılması üçün imkanlar yaradır.

Hazırda respublikamızın qarşısında dünya dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmaq, dünya bazarına çıxmaq və onun perspektivdə fəal subyektinə və iştirakçısına çevrilmək, müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin imkanlarından daha geniş və səmərəli istifadə etmək kimi mühüm vəzifələr durur. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminin qloballaşması şəraitində, hər şeydən öncə, iqtisadi əlaqələrin düzgün qurulması, idarə edilməsi və tənzimlənməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Məhz bu əsasda respublikamızın dünya birliyi sistemində iqtisadi nüfuzunu yüksəltmək, xarici iqtisadi fəaliyyəti milli vənafezlərlə əlaqələndirmək, ölkənin ixrac-idxal potensialından düzgün istifadə etmək, respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyini qorumaq və təmin etmək, uzunmüddətli, dayanıqlı və davamlı xarici iqtisadi siyasəti formalaşdırmaq və həyata keçirmək mümkündür. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi həmçinin, XIƏ-nin tənzimlənməsi sahəsində, xüsusilə xarici ticarət əlaqələri sistemində dünya ölkələri bu istiqamətdə əhəmiyyətli nəticələr əldə etmiş bazar iqtisadiyyatına keçən ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və onlardan Azərbaycanın real şəraitinə uyğun olaraq istifadə edilməsi olduqca vacibdir. Bütün bu məsələlərin əhəmiyyəti Azərbaycanın son illərdə AvroAtlantika məkanına fəal surətdə inteqrasiya olunduğu və onun ÜTT-yə üzv olması kimi strateji vəzifələrin yerinə yetirildiyi bir şəraitdə daha da artır və onun dünya təcrübəsinə əsaslanaraq təkmilləşdirilməsi zərurəti ən aktual məsələlərdən biri kimi gündəmə gəlir.

Hazırkı şəraitdə dövlətin həyata keçirmiş olduğu xarici ticarət siyasəti hər bir sivil ölkədə olduğu kimi respublikamızın iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənmə sistemində də əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edir və respublika rəhbərliyi bu istiqamətdə son illərdə təqdirəlayiq tədbirlər və islahatlar aparır və bu işlər bu gün də davam etdirilir. Məhz, bu islahatların nəticəsində respublikamızda son illərdə əhəmiyyətli iqtisadi artıma və onunla bağlı iqtisadi inkişafın dayanıqlı və davamlı olmasına nail olunmuş, respublikamızın dünya birliyinə daha möhkəm əsaslarla inteqrasiya olunması üçün real imkanlar və şərait yaranmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda xarici ticarət əlaqələrinin tarixi çox uzaq keçmişlərə- Böyük İpək Yolu dövrünə təsadüf edir. Belə ki, yalnız 1990-cı illərdə elmi əsaslarla respublikanın xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi sistemi formalaşmağa başlamışdır. Belə ki, bu sistemin demək olar ki, dünya təcrübəsinə və standartlarına uyğun olan normativ-hüquqi əsasları, maddi-texniki bazası yaradılmış, xarici ticarət siyasətinin əsas funksional vəzifələri və fəaliyyət mexanizmləri müəyyən edilmişdir ki, bunlara da ilk növbədə daxili bazarın xarici rəqabətin dağıdıcı təsirindən qorunması, ixrac istehsal sahələrinin inkişafının stimullaşdırılması, idxal əvəzləyici istehsal sahələrinin yaradılması və ölkədə səmərəli ticarət siyasətinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi kimi vəzifələr aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda respublikanın xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi sahəsində görüləsi işlər və problemlər hələ kifayət qədərdir və bunlar (ticarət əlaqələrinin prioritetləri, ÜTT ilə qarşılıqlı faydalı əlaqələrin formalaşması) həm gömrük-tarif, həm də qeyri-tarif tənzimlənmə sistemində aiddir. Bu problemləri əvvəlcədən çox uzaqgörənliklə müəyyən etmiş prezidentimiz İlham Əliyev göstərir ki, “Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti həm ikitərəfli formada , həm də beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində çox uğurludur, düşünülmüş siyasətdir. Bizim strateji xəttimiz və bu xəttə sadıq. Son illər ərzində aparılan işlər onu göstərir ki, Azərbaycanın dünyadakı mövqeləri daha da möhkəmlənir”.

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti MM-nin 102 M₄ qrup magistri
Ramazanov Ceyhun Şair oğlunun «Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində
sertifikatlaşdırmanın rolu» mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə**

R Ə Y

Ölkənin global iqtisadi məkanda tutduğu mövqeyinin xarici ticarətin inkişaf səviyyəsindən, xüsusiyyətlərindən daha çox asılı olması xarici ticarətin ölkə iqtisadiyyatının ən vacib ünsürü kimi öyrənilməsini labüd edir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının da xarici ticarətinin inkişaf səviyyəsinin, onun beynəlxalq ticarətdə tutduğu mövqeyinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xarici ticarətin inkişaf etdirilməsi, sənaye məhsullarının keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə son zamanlar məhsulların sertifikatlaşdırılmasına böyük əhəmiyyət verilir.

BMT-nin Avropa iqtisadi komissiyasının qəbul etdiyi tərifə əsasən sertifikatlaşdırma buraxılan məhsulun (proseslərin, xidmətlərin) keyfiyyət göstəricilərinin onun normativ-texniki sənədlərdə verilmiş müvafiq göstəricilərinə uyğunluğunu təyin etməkdən ibarətdir.

İşin I fəslində xarici ticarət əlaqələrini tənzimlənməsinin nəzəri və metodoloji əsasları verilmişdir, milli iqtisadiyyatın inkişafında xarici ticarət əlaqələrinin rolu və onun formalaşmasına təsir edən amillər göstərilmişdir.

II fəsil Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin müasir vəziyyətinin təhlilinə həsr edilmişdir.

III fəsildə Beynəlxalq ticarətdə malların sertifikatlaşdırılması prosesi və malların keyfiyyət göstəricisində onun rolu araşdırılmışdır.

Dissertasiya işində qoyulan məsələlərin müsbət izah edildiyini nəzərə alaraq, onun qəbul edilib müdafiəyə buraxılmasını məqqsədəuyğun hesab edirəm.

**Əməkdar elm xadimi,
i.e.d. professor:**

A.Ş.ŞƏKƏRƏLİYEV

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti MM-nin 102 M₄ qrup magistri
Ramazanov Ceyhun Şair oğlunun «Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində
sertifikatlaşdırmanın rolu» mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə**

R Ə Y

Hazırda respublikamızın qarşısında dünya dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmaq, dünya bazarına çıxmaq və onun perspektivdə fəal subyektinə və iştirakçısına çevrilmək, müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin imkanlarından daha geniş və səmərəli istifadə etmək kimi mühüm vəzifələr durur. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminin qloballaşması şəraitində, hər şeydən öncə, iqtisadi əlaqələrin düzgün qurulması, idarə edilməsi və tənzimlənməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Məhz bu əsasda respublikamızın dünya birliyi sistemində iqtisadi nüfuzunu yüksəltmək, xarici iqtisadi fəaliyyəti milli mənafehlərlə əlaqələndirmək, ölkənin ixrac-idxal potensialından düzgün istifadə etmək, respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyini qorumaq və təmin etmək, uzunmüddətli, dayanıqlı və davamlı xarici iqtisadi siyasəti formalaşdırmaq və həyata keçirmək mümkündür.

Xarici ticarətin inkişaf etdirilməsi, sənaye məhsullarının keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə son zamanlar məhsulların sertifikatlaşdırılmasına böyük əhəmiyyət verilir.

Məlum olduğu kimi məhsulların sertifikatlaşdırılmasında məqsəd onların qoyulmuş tələblərə, eləcə də insan, heyvan və bitkilərin sağlamlığına və təhlükəsizliyinə, ətraf mühitin mühafizəsinə dair tələblərə uyğun olduğunu təsdiq etməkdir. Məhsulların sertifikatlaşdırılması onların sərbəst dövriyyəsinə, məhsulların təkrar sertifikatlaşdırma aparmadan idxal-ixracına şərait yaradır.

Azərbaycanda məhsulların sertifikatlaşdırılması onların istehsalı, emalı, idxalı və ixracı səviyyəsində aparılır. Bəzi sertifikatlar hər mal partiyasına, bəzi sertifikatlar isə istehsalata verilir. Ona görə hər mal partiyasına satış, idxal və ixrac

edilmək üçün ayrıca, istehsalata isə müəyyən müddət üçün verilir ki, bu müddət ərzində istehsal olunan mallar həmin sertifikat əsasında satıla bilər.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində ISO 9001:2000 standartının tətbiqi artıq mühüm zərurətə çevrilmişdir. Bazarda uğurlu fəaliyyət göstərmək və rəqabətə tab gətirmək istəyən müəssisə mütləq ISO 9001:2000 standartını tətbiq etməlidir, çünki, bazar bu standartta artıq məcburi xarakter verməklə onu yeni bir səviyyəyə qaldırmışdır.

Dissertasiya işində qoyulan məsələlərin müsbət izah edildiyini nəzərə alaraq, onun qəbul edilib müdafiəyə buraxılmasını məqsədəuyğun hesab edirəm.

*«Beynəlxalq ticarət və gömrük işi»
kafedrasının dosenti:*

M.M.MƏMMƏDLİ